

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№1 (168),
ҚАҢТАР
2019 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, — т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар — т.ғ.д.,
проф.; Д.Сәтбай, С.Сымағұ-
лова, Ұ.Ысмағұлов — т.ғ.д.
доц.; Н.Әлімбаев, А.Жұмаділ,
Ж.Әшірбекова, М.Ноғайбаева,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина —
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен — п.ғ.к.,
Қ.Қарамандаев — тарихшы-
зерттеуші.

С.Әбішқызы — тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова —
ұстаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева
— озат ұстаздар.

Басуға 11.01.2019 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108 ¹/₁₆.
Шартты б.т. — 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы — 1500.
Индекс — 75748.
Тапсырысы —

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Ғылыми теориялық
мақала авторлары орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-тұжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспей де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Өтелбек Шынанов. Таңбалы жардағы көне таңбалар	2
Гүлнұр Нұрланова, Динара Қаратаева. Аңшылықтың соғыс өнерін қалыптастырудағы рөлі	5
Назгүл Байғабатова. Қазақ диаспорасының этномәдени бірегейлігі.....	7
Тұяқбай Рысбеков, Баян Шынтемірова. Әл-Фараби және тәрбие мәселелері.....	10
Берік Байболов, Мұхтар Исаев. Есім хан Ясауи кесенесі маңына жерленген.....	13
Асқар Сәбитов. Жабай ақиқаты қашан айқындалады?.....	14
Роза Бейсембина, Ғайнижамал Рсалдина. Алихан Бокейханов — лидер движения Алаш.....	19
Досалы Салқынбек. Халқы үшін төгілген тер.....	21
Сейітқали Дүйсен. "Шолпан" журналындағы ұлтаралық қатынас мәселесі.....	25
Серғали Әлімқұлов. Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары.....	27
Фатима Қозыбақова, Бекболат Тілеп. Тұрар Рысқұлов және аштықпен күрес	29
Дидар Касымова. Конструирование культурного концепта счастья.....	31
Қайрат Қарамандаев. Майдангерлердің ерлігі	36
Б.Боранбаева, А.Жорасова. Қазақ-Қытай экономикалық ынтымақтастығы	39
Гульназ Раздыкова. Религиозный фанатизм как патологическая трансформация религиозного чувства верующего	41
Самал Князбаева. Анализ функционирования рынка туристических услуг в Республике Казахстан.....	44
Керимсал Жубатканов. Еще раз о роли личности в истории.....	47
Зауреш Тастанова, Гульмира Баймуратова. Угрозы информационного характера и религиозный фактор	49
Мінәпас Шунканов. Жанқожа батыр.....	51

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Бақтыгүл Қалдыкенова. Кенесары Қасымұлы	53
Айгуль Колдаева. Развитие критического мышления	54
Ұнасан Қапсәмет. Ер Жәнібек туралы	56

ӘОЖ 39(574)

ТАҢБАЛЫ ЖАРДАҒЫ КӨНЕ ТАҢБАЛАР

Өтелбек ШЫНАНОВ (Шнанов),
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың
тарих факультетінің II курс докторанты

Таңбалардың қазақ халқының көне тарихын жан-жақты зерттеу ісінде өзіндік орны ерекше. Қазақстан тарихының көне кезеңіндегі ру-тайпалар тарихына қатысты мәліметтер үзік-үзік беріліп жүр. Кеңестік дәуірде көне түркі тайпалары туралы зерттеулер аз болған жоқ. Алайда кейбір ғылыми тұжырымдардың әлі де індетте зерттеуді қажет ететіні анық. Көне тарихты білгісі келген адам қазақ жерінде мекен еткен ру-тайпалар арасындағы байланысты бірден аңғармауы мүмкін. Бірінен кейін бірі тарих бетінде орын ауыстырған көне түрік елдерінің өзара байланыстары толық анықталмаған. Бұл олқылықтардың орнын ру-тайпалар таңбаларын жан-жақты зерттеу арқылы толтыруға болады. Тіпті қазіргі түркі халықтарының өзара байланыстарын осы таңбалар арқылы да айқындауға болады.

Ру-тайпалар таңбаларының ерекше топталып шоғырланған жері – Бетпақдаладағы «Таңбалы жар» естерткіші. Ол – қазақ халқының жеке дара ел болып, Қазақ хандығын құруының алғашқы куәгері. Таңбалы жар туралы алғашқы мәліметтер XIX ғасырдың соңында орыс саяхатшылары мен зерттеушілері еңбектерінде жарық көрді. Олардың қатарына М.Иванин, Л.Кузнецов, А.Шренктерді жатқызуға болады. Алғашқы зерттеушілер Таңбалы жар естерткішінің қазақ тарихындағы орнын, ерекшелігін байқады. Ондағы түрлі таңбалардың ерекшелігі өзіне назар аудартты. Ресей патшалығының арнайы ұйымдастырған экспедициялары кезінде қағаз бетіне түскен бұл естерткіштегі таңбалар туралы мәліметтер аз сақталған. Л.Н.Кузнецов белгілеп қалдырған таңбалардың көпшілігі қазіргі күндері сақталмаған.

Таңбалы жардың қазақ тарихындағы орнының маңызын Ә.Марғұлан мен Қ.Сәтпаев айттып кеткен болатын. Қ.И.Сәтпаев Таңбалы жарда болып, естерткіштің ерекшелігін анықтап берді. Таңбалы жарда ру-тайпалар таңбалары басылған, бір-біріне жақын орналасқан бірнеше естерткішті байқауға болады. Осыны ескеріп, бұл естерткішті кешен деп атай отырып, негізінен Таңбалы жар – 1, Таңбалы жар – 2 деп атауға болады. Себебі оны Қаныш Сәтпаев та Таңбалы жар №1 және №2 деп белгілеп, №1 Тамғалы тастың уақыты ертерек болуы мүмкін деп топшылайды [1, 83-84-бб.]. Таңбалы жардың маңызы туралы Ә.Марғұлан мен Қ.Сәтпаев еңбектеріндегі тұжырымдарды жан-жақты қарастыру қажет.

Қазіргі күндері Таңбалы жардағы жазуларда Л.Кузнецовтың қағаз бетіне түсірген араб әріптерімен жазылған мәтіні мен суреттегі таңбалардың көпшілігі сақталмаған. Бұл суретте көне оғыз тайпаларында да кездеспейтін кейбір таңбалар берілген [2, 12-13-бб.].

№1

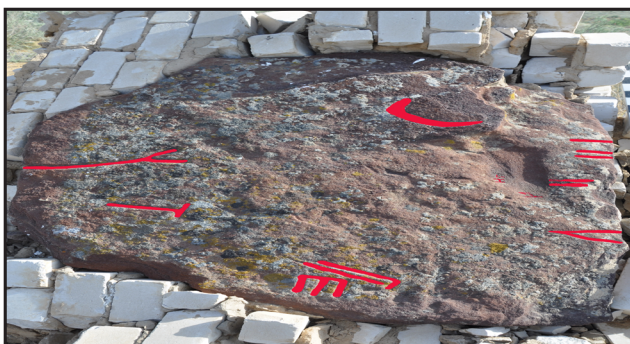
№2

Өкінішке орай бұл таңбалар бүлінуіне байланысты Таңбалы жар естерткішінде бұрынғы түсірілген таңбалардың көпшілігі кездеспейді. Босаға таңбаға ұқсас, алайда үстіңгі жағындағы сызығы сәл шығыңғы таңба (№2 суретте) Л.Кузнецов түсірген суретте және Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағында» кездеседі. Рашид-ад-диннің дерегі бойынша, бұл Ай ханның төртінші ұлы Япарлының таңбасы болған [3, 88-б.]. Сонымен қатар Рашид-ад-дин еңбегінде Көк ханның үшінші ұлы Жәуілдүрдың таңбасы (3-суретте) Таңбалы жарда айқын сақталған. Сонымен қатар Ә.Марғұлан бұл таңбаны қайы елінің жай таңбасы ретінде көрсетеді [4, 132-б.].

Л.Кузнецов дерегінде бұл таңба араб жазуымен жазылған мәтін астында берілген. Л.Кузнецов түсірген суреттегі оқ таңбасының қосарланып, айқасып түсірілген бейнесі Таңбалы жарда кездеседі. Егер бұл таңбаны оқ таңба емес, жеке таңба ретінде қарасақ, онда Ақселеу Сейдімбектің осы таңба туралы мәліметіне сүйенуге тура келеді. Аталған таңба жөнінде Ақселеу Сейдімбек көне таңбалардың бірі ретінде крест таңбасына ұқсас, бірақ екі жақ ұшында бағыттауыш (2-сурет) бейнеленген таңбаны жебе таңба деп атап, кіші жүздің Алшын руының таңбасы ретінде көрсетеді [5,688-б.]. Рашид-ад-диннің еңбегіндегі Көк ханның төртінші ұлы Чибнидің таңбасы Л.Н.Кузнецов түсірген суретте берілген таңба Таңбалы жар I, II де кездеседі. №4-суретте бұл таңба бақан таңбасының астында берілген.

№3

№ 4

Оғыз таңбалары туралы деректі Рашид-ад-дин мен М.Қашқари жазып қалдырған. М.Қашқари оғыздардың жиырма тайпасының таңбасын көрсетеді.

1-кесте М.Қашқаридың «Түрік тілдерінің сөздігі» еңбегіндегі оғыз таңбалары:

	Киник		Сал-гур		Бай-ат		Алка булук		Ула йун дл уг
	Кайиг		Аф-шар		Йаз-гир		Ик-дир		Бажан ак
	Байун-дур		Бак-тили		Ай-мур		Ура-кир		Жува-лдар
	Ива		Бук-дуз		Нара булук		Тутир на		Жабий

Көне таңбалар қатарында оғыз дәуірі кезеңінен келе жатқан таңбалар да кездеседі. Соның бірі оғыздардың қайы тайпасының таңбасы Таңбалы жар ескерткішінде қашалған (№6-сурет). Осы таңбаны Рашид ад-дин қайы руының таңбасы деп көрсетеді [Бұл да сонда. 88-б.]. Рашид аддин мен М.Қашқари өз еңбегінде бұл оғыз тайпасының атауын кайиг деп

атап, ол тайпа таңбасын осылай белгілеген [6,93-б.].

№5

№6

Осы таңбаның тағы бір түрі Рашид-ад-динде Жұлдыз ханның төртінші ұлы Қарқынның таңбасы ретінде VI таңбасы беріледі. Бақан таңбаның шығу уақыты туралы С.А.Яценко мен Т.С.Досанов: «В целом тамга в виде буквы «У» весьма широко встречается в петроглифах тюрко-монгольских народов, в том числе и в сценах датированных эпохой раннего средневековья. Вероятно, на территории Минусинской котловины (Мыңсу ойпаты – ред.) У образная тамга также использовалось в эпоху раннего средневековья», – дей келе, таңбаның шығу уақытын ерте орта ғасырлар уақытымен байланыстырады [7,134-б.]. Бақан таңбасының Орта Азия, Қазақстан даласында одан да ертерек уақытта

пайда болғандығына даладағы сақталған тастағы таңбалар уақытын анықтай отырып көз жеткізуге болады. Таңбалар туралы зерттеулерде У бақан таңбасы мен V – мүйіз таңбаны шатастыру жиі кездеседі. Бұл таңбалардың арасында айырмашылықтары бары айқын. Т.Омарбеков Сыр бойын билеген қаңлы тайпалары билікке келгендер атымен «Оғыз» атанып кетті дей келе, Рашид-ад-динде бірінші болып, Қашқариде 22 тайпа арасында екінші болып аталатын Қайы (қайығ) тайпаларының кейінгі қазақ Қаңлыларында сақталып қалуы сондықтан деп жазады [8,28-б.].

№5 суреттегі «балық таңба» туралы Ө.Марғұлан А.И.Шренктің Сібір жеріндегі қия тастағы таңбалар арасынан Орхон жазуына ұқсас алфавиттен бір-

нешеуін түсіріп алған дей келе соларды көрсетеді [Бұл да сонда. 132-б.]. Берілген алты таңбаның ішінде осы таңба көрсетілген. Бұл таңба расында да Орхон жазуында кездеседі.

Қаз табан таңбасы туралы Өлкей Марғұлан: «Бетпақдалада салор қазан таңбасы», – дей келе екі таңбаның бірін осылай көрсеткен [Бұл да сонда. 28-б.].

№7

№8

№9

Алайда М.Қашқари еңбегінде Салгур, Рашид-ад-динде Салор атанған тайпа таңбасы Ө.Марғұлан көрсеткен таңбаға толық сәйкес келмейді. Дәл осы таңба «Арқар» деп аталып, төре таңбасы ретінде көрсетіледі. Осман Акчокраклы Қырым татарлары жерінен тапқан құлпытастардан осы таңбаға ұқсас таңбаны түсірген (№9-сурет). Қазақ хандығы тұсында бұл таңбаны төрелер өз таңбалары ретінде таңбалайды.

Таңбалы жар-1-де №7-суреттегі Ж әріпіне ұқсас таңба кездесті. Бұл жерде үш таңба қатар берілуі мүмкін. Екі қарама-қарсы орналасқан төре таңбасы және крест таңбалары болуы мүмкін. Егер бұл таңба-

ны жеке таңба ретінде қабылдасақ, онда Ю.Зуевтің зерттеуіндегі таңбамен байланыстыруға болады. Қытай деректеріндегі көне түркі жылқыларында кездесетін таңбалар туралы деректерді зерттеген Ю.А.Зуев осы таңбаға ұқсас таңбаларды этнографалым О.Акчораклының Қырым жеріндегі Абулзар елді мекенінде тапқандығын және Мөңке ханның манаттарында (монета) осы таңбаның кездесетінін кесте бойынша көрсеткен [9, 139-б.].

Таңбалы жарда кездесетін көне таңбалар сол қалпында немесе өзгерген күйінде кейіннен Еуразия далаларында мекен еткен түркі халықтарының таңбаларына айналды. Еуразия аумағында таралған таңбаларды жинастырып, жан-жақты зерттеу арқылы қазақ халқымен қатар түрік халықтарының этникалық тарихын зерттеуде мол дерек қорына қол жеткізуге болады.

РЕЗЮМЕ

В статье «Древние таңбы в Таңбалы жаре» описываются особенности древних огузских таңбов на памятнике «Таңбалы жар» который занимает особое место в истории казахского народа. «Таңбалы жар» является важным памятником истории образования Казахского ханства и истории древних родов-племен, населявших казахскую степь. В статье рассматривается связь древних таңбов с современными казахскими таңбами.

Ключевые слова: Огуз, таңба, ру, племя, Таңбалы жар.

In the article titled “The ancient symbols in the Tanbaly zhar” describes the peculiarity of the ancient Oghuz symbols in the Tanbaly zhar. “Tanbaly zhar” is not only a witness of the history of the Kazakh khanate, but also an important fact in the history of the ancient tribes inhabited by the Kazakh steppes. The article deals with the connection of ancient characters with modern Kazakh characters.

Key words: oghuz, symbol/ tamga, ru, tribe, Tanbaly zhar.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе Астана: «Алтын кітап» 2017. – 83-84-бб.
2. Кузнецов Л. О надписи на камне «Тамгалы тас» в пустыне Бетпак дала в Атбасарском уезде Акмолинской губернии // Записки Семипалатинского отдела Государственного русского географического общества выпуск. XVI Семипалатинск. 1927. – с. 123.
3. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т 1. Книга 1. Москва-Ленинград., 1952. – с. 88.
4. Ө.Х.Марғұлан. «Тамгалы тас» жазуы // Жұлдыз №1 январь 1984 – 132-б.
5. Ақселеу Сейдімбек. Қазақтың ауызша тарихы. Астана: Фолиант 2008. – 68- б.
6. М.Қашғари. Диван Лугат ат-Турк Алматы: «Дайк-пресс». 2005. – 93-б.
7. С.А.Яценко. Т.С.Досанов. Тайна руники // Қазақстан және Орта Азия халықтарының материалдық емес мәдени мұраларын зерттеу мәселелері: топонимика, эпиграфика, өнер атты халықаралық конференция материалдары. Астана. 2014 – 243-б.
8. Т.Омарбеков. Ежелгі Ақыртастағы таңба нені аңғартады? // т.ғ.д. профессор Қ.Т.Жұмағұловтың 70 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция жинағы.
9. Зуев Ю.А. «Конная тамга из Вассальных княжеств» (Перевод китайской композиции «Танхуяо» 8-10 вв.), Академия наук Казахской ССР, Алма-Ата, 1960 г., – стр. 93 -139.

АҢШЫЛЫҚТЫҢ СОҒЫС ӨНЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

(Тарихнамалық талдау)

Гүлнұр НҰРЛАНОВА,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, магистр
Динара ҚАРАТАЕВА,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Орта Азия көшпелі халықтарының дәстүрлі әскери өнерін қалыптастыруда ең алдымен ұжымдық аң аулаудың функциясы мен әдісіне көңіл бөлу қажет. Өйткені аң аулау көшпелілердің тұрмысы мен шаруашылығына ғана емес, сонымен қатар, әскери құрылысына да әсерін тигізді.

Соғыс және соғыс ісі ұланғайыр Еуразия территориясында өмір сүрген ежелгі және ортағасырлық көшпелілердің өмірінде үлкен маңызға ие болған. Көшпелі халықтар ерекше әскери жүйені қалыптастырып, соның негізінде ғасырлар бойы өзінің қарсыластарынан әскери салада ылғи да басым түсіп отырған. Көшпелі өмірді өзіндік «әскерилендіру» ортағасырлық көшпелілердің материалдық және рухани мәдениетіне де ықпалын тигізді.

Көшпелілердің әскери тарихының көп аспектілі мәселелері республикадан тыс жерлерде жан-жақты зерттелуде. Қазақстан көшпелілерінің соғыс ісі жайлы жекелеген еңбектер тәуелсіздік алған соң ғана шыға бастады. Дегенмен, Қазақстан тарихнамасындағы әскери-тарихи бағыт әлі де болса жүйелі зерттеуді талап етеді.

Зерттеушілердің пайымдауынша *«Қазақстан Республикасындағы тарихи сананың қалыптасу концепциясы және оның негізгі мақсаты – көшпелілердің дүниежүзілік өркениетке тигізген пайдасы, Қазақстан тарихындағы номадизмнің орны мен рөлі және сонымен қатар әскери мәдениеттің зерттелуі болып табылады»*.

Көшпелілердің әскери-ұйымдасқан моделі үлкен тарихи кезеңде өмір сүрген ірі-ірі көшпелі тайпалардың қоғамдық-саяси құрылымына негіз болды. Көшпелі қоғамның эволюциясында әскери қоғамның орны ең біріншіден номадизмнің жалпы тарихында ғылыми зерттемелік тұрғыдан қаралады. Көшпелілердің соғыс ісінің қалыптасуын зерттеу қазіргі концепцияны тереңдетіп және сол кездегі өркениеттің құрылымын түсінуге, көз алдымызға елестетуге көмектеседі.

Көшпелілер тарихын зерттеуде ең басты бағыт – әскери-тарихи тақырып. XIX ғасырдың өзінде-ақ моңғолдардың әскери өнеріне қатысты еңбектер шықты. Солардың ішінде көшпелілердің әскери тарихы туралы зерттеулерге негіз болған генерал-лейтенант М.И.Иваниннің жазып қалдырған очеркін атап өту қажет. Сол кездегі барлық зерттеулер секілді, оның да еңбегінің әлсіздігі деректердің аздығында болып табылады. Зерттеушілердің пайымдауынша, **неолиттік революция** кезеңіне дейін қазақ даласында аңшылық пен терімшіліктің мәдени шаруашылық типі басым болған. Қазақстан және онымен шекаралас аймақтарда аңшылық үлкен рөл атқарды. Бұны тұрақтардан табылған аң сүйектерінің 90% тұяқтылардікі бо-

луы дәлелдейді.

Ерекше назар аудартатын еңбектің бірі – Е.Хара-Даванның «Чингисхан как полководец и его наследие» атты кітабы. Еңбектің ерекшелігі моңғолдардың XIII-XIV ғасырлардағы әскери жүйесіне толық сипаттама беріліп, жан-жақты зерттеу жүргізілген. Аң аулаудың номадтардың әскери құрылымында орны өте маңызды екендігі көрсетілген.

Б.Я.Владимирцов моңғол тайпаларының қоғамдық құрылысын зерттеуде, өзінің көңілін көшпелілердегі аңшылықтың әскери және әлеуметтік-саяси өміріне тигізген әсерін қарастыруға аударады.

Зерттеуші Н.Ә.Масановтың пікірінше: *«тайпалар жабайы аңдардың соңынан көшіп аулағанның есебінен көшпелі мал шаруашылығы қалыптасты»*. Ежелгі және ортағасырлардағы деректерде Орта Азияның көшпелі халықтарының аңды қаумалай аулауы жайлы мәліметтер жиі кездеседі. Мысалы, Н.Я.Бичуриннің еңбектерінен: *«хуннулар әдеттегідей малдарының соңынан көшіп жүрген және сонымен қатар аң аулап, өздеріне азық ретінде пайдаланған ... олар (хуннулар) бірнеше мың аттылар болып жиналып аң аулаған»*,– деген мәліметті кездестіруге болады. Гильом де Рубрук жазып қалдырған мәліметтерде: *«Олар аңға шығар алдында, бір жерге көптеп жиналып, өздері жақсы білетін және аңдары көп жерді қоршайды да бір-біріне аздап жақындай бастайды»*,– делінеді [1]. Ал Моңғол империясында аңдарды қаумалай аулау мемлекеттік құрылыстың маңызды бір бөлігі болып табылады.

Құбылай хан билік құрған тұста ханның аңшылығын ұйымдастыру үшін арнайы екі басшы-құншылар сайланады. Әр құншының қоластында он мың адамнан болған, біріншілері қызыл түсті киім кисе, екіншілері көк түсті киім киген. Ұлы хан аңға шыққанда қызыл түстілері бір жағында жүрсе, көк түстілері қарсы жағына орналасады. Осылай аңдарды қыспаққа алып аулайды. Аңшылардың түрлі-түсті киім киюінің себебі тізілген сапты бұзбай екі жақтан бірдей қоршау болып табылады. Мұндай аң аулау әдістері соғыс жүргізу барысында жиі қолданылған.

Аңды қаумалай аулау дәстүрі Қытай мен Моңғолияда XIX ғасырға дейін сақталған. **Аңшылық пен соғыс жүргізу тактикаларының бір-біріне ұқсас екі элементі бар:**

- *екеуіне де адамдардың үлкен контингенті қатысады;*

- *белгілі бір территорияны қоршайды [2].*

Б.Я.Владимирцовтың көрсетуінше, ортағасырлық моңғолдарда ханды тек соғыс жүргізу мен аңды қаумалай аулау үшін ғана сайлаған, ал билік болса

оның (ханның) шыққан руының күші мен байлығына байланысты болған. Аңды қаумалап аулау құрылымының жүйесінде қатысушылардың орны мен атқаратын ісі олардың руының, тайпасының немесе сол адамның қоғамдағы әлеуметтік статусы мен орнына байланысты болған. Қаумалап аулау құрылымының маңызды орындары болып орталығында орналасу, қанаттарының соңындағы және тұтқиылдағы аңшылардың орналасқан жерлері саналды. Аңшылықтың бұл түріне тек жылқысы бар адамдар ғана қатыса алды. Мінер жылқысы жоқ кедей-кепшіктер аңшылыққа қатыса алмай, көмекші ретінде жүрді (олжаны тасымалдау және т.с.с). Әрине, көшпелі малшылардың мәдени-шаруашылық типі аңшылықтың әсерімен қарулы күштер құрылымында алдыңғы орынға атты аңшы мен ат мінген жауынгердің шығуына себеп болды.

Аңды қаумалай аулау түріне жасы сай келетін ер адамдар құқылы болды. Көшпелілерде 12-14 жастан толық құқылы аңшы болып саналады, дәл осы жастан бастап жасөспірімдер әскери міндеттерін атқара бастайды. Аңшылар мінетін жылқыларды күтіп-баптауға ерекше көңіл бөлінген және оларды дайындаудың өзіндік әдістері болған. Ірі аңшылықтарға әр адам 2-3 жылқыдан алған [3].

Аңшылыққа қатаң тәртіп сақталған. Тарихи деректерде XVIII ғасырда моңғол құқығының ерекшелігінде аңды қаумалай аулаудағы заңбұзушылық жайлы бірнеше тармақтар бар. Мысалы, аңшылық кезінде абайсызда адам өлтіріп алса, адам құнының жартысын ғана төлеген. Ал егер қаумалай аулау кезінде тізілген сап бұзылса, кінәлі айыппұлға бес жылқы төлеген. Шыңғыс ханның «Ясса» заңдар жинағы бойынша «аңдарды жіберіп алған аңшыны таяқпен ұру арқылы жазалаған, кей жағдайларда өлім жазасына кескен». Мұндай қатал тәртіп аңшылық кезіндегі заңбұзушылықты болдырмауға негіз болған.

Орта Азия көшпелілерінің аңды қаумалай аулау әдістерімен басқа халықтардың аңшылық дәстүрлерін салыстырсақ, ұқсастықтарын байқауға болады. Мысалы, үндістердің (Солтүстік Америка) жазды күні бизондарды аулауы өте ұқсас. Үндістердің аңшылығының құрылымы көшпелілердің аңшылығымен туыстас: екі қанатты басқаратын арнайы жетекшілер «акациттер» деп аталды, сондай-ақ тәртіп сақшылары, бизон тобының ізкесушілері және тағы сол сияқты арнайы құрылымдар болды. Үндістердің қаумалай аулау тәсілінде Орта Азия көшпелілерінікі секілді қатаң тәртіп сақталған. Қазіргі кездегі зерттеушілердің көрсетуі бойынша аңды қаумалай аулау принципі өзгеріссіз қалған.

Көшпелілердің әскери ұйымдасу жүйесінде міндетті түрде ондықтарға бөліну болды (10, 100, 1000, 10 000). Мұндай әскери-иерархиялық принцип көптеген көшпелі халықтарға тән болды: ғұн, жужан, ежелгі түріктер, ұйғыр, Енесай қырғыздары, қидан, моңғол, XVI ғасырдағы өзбектер, жоңғар, қырғыз және қазақтар.

Көшпелілердің әскери тарихына арналған XIX ғ. мен XX ғ. басындағы ғылыми әдебиетте моңғолдардың әскери өнері тақырыбы басты орында болды, себебі сол уақытқа дейінгі көшпелілердің ұлы жеңістері Шыңғыс хан мен оның ізбасарларының со-

ғыс өнері мен жеке бас қасиеттеріне жатқызылды [4].

XX ғ. 40-50-жылдарындағы «әскери көшпелі тарихнама» С.Н.Абрамзонның және А.А.Росляковтың бірнеше мақалаларымен толықтырылды. Алғашқысы қырғыз халқының әскери тарихын қарастыруда негізгі дерек көзі ретінде тарихи-этнографиялық материалдар мен «Манас» эпосын алған, сол арқылы қырғыздардың әскери ісіне міндеме берді. А.А.Росляковтың еңбектерінде зерттеу объектісі Орта Азия халықтарының (негізінен түркімендер) соғыс ісінің әр түрлі қырлары болды. Ол әскердің құрылымы, құрамы, қару-жарағы, әскери тактика, қорғаныс және тағы да басқа аспектілерді қарастырды. Азия көшпелілерінің әскери жүйесінің алдыңғы қатарлы жақтарын ашып көрсетті. Деректердің жеткіліксіздігі Қазақстанның әскери тарихын жарыққа шығаруға кедергі болды, сонымен қатар көшпелі әлемнің әскери эволюциясын (дамуын) салыстыруға, теңестіруге де мүмкіндік болмады. Осы жылдары В.Н.Кунның «Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии» атты еңбегі жарыққа шықты. Онда әскерилендірілген аңды қоршап аулау тәсілдері қарастырылып және алғаш рет көшпелілердің аңшылық пен соғыс ісінің өзара байланысының ұқсастығы көрсетілді. Біздің ойымызша көшпелілердің соғыс ісіне табиғи жағдайлардың әсер еткенін ашып көрсеткен және осы саладағы проблемаларды зерттеуге бағыт-бағдар берген алғашқы мамандардың бірі В.Н.Кун болып табылады.

XX ғ. 60-90-жылдары КСРО-да ежелгі және ортағасырлық кезеңдегі әскери өнер жайлы көптеген жұмыстар шықты. Олардың үлкен бөлігі сақ-сармат көшпелі мәдениетіне арналған. Бұл зерттеулер 70-80-жылдары ірі монографиялармен, жинақтармен және мақалалармен толықтырылды. Олардың көбінде негізгі объект ретінде көшпелілердің қару-жарағы алынып, оған талдау жасалған.

Қазіргі қарутану жайлы еңбектердің ішінен фактілік материалға өте бай Ю.С.Худяковтің монографиясын бөліп көрсету қажет. Оңтүстік Сібір мен Орта Азияның ежелгі дәуірдегі және ортағасырлық кезеңдегі көшпелілердің қарулануын зерттей отырып, ол қидандар мен моңғолдардың аңды қоршап алып аулау тәсілдеріне ерекше көңіл бөлген. Зерттеушілердің көбі, көшпелілердің соғыс ісін қарастыру кезінде олардың ерекше әскери жүйе мен тактикаларының шығу тарихына көп назар аудармайды. Ал соңғы 40-жылдары шыққан еңбектерден біздің байқайтынымыз, соғыс ісінің генезисін қарастыруда негізгі назар жаңа қарудың шығуы, оның даму эволюциясы мен әскерді комплекстік қарулаңдыру ісін зерттеуге қойылған.

Шетелдік әдебиеттерде (әсіресе, ағылшын тіліндегі) соғыс өнерінің дамуының тарихы жете зерттелмеген, бұл мәселе онда тек жалпы тарихтың бір бөлігі ретінде ғана қарастырылған. Солардың ішінде батыстық зерттеушілерден К.Д.Оссен, Х.Ховард, Е.Паркер, Ф.Скрайн, Е.Россо, Дж. Скотлон, А.Хазановты атап өтуге болады.

Қазақстан тарихнамасында қазақтардың әскери тарихы жайлы бірінші әрі жалпылама еңбек ретінде А.Рязановтың «Советская Киргизия» атты журналда жарияланған мақаласын айтуға болады.

XX ғ. 60-жылдарының аяғында Г.И. Семенюктің толығымен орыс деректеріне негізделген қазақтардың XVIII -XIX ғғ. әскери ісі туралы мақаласы жарыққа шықты. Мақалада Ресей империясының құрамына кірген қазақтардың қару-жарағы және соғыс тактикасы жайлы зерттеулер жүргізілген. Бірақ келтірілген деректерде қаруланудың деңгейі мен қазақтардың соғыс құрылымының механизмі толық ашылмаған. 70-жылдардың басында К.Сымағұлованың көлемі жағынан кішігірім «Оружие казахов XVI - XIX вв.» атты хабарламасы ҚазҰУ студенттерінің ғылыми жұмыстары жинақтамасында жарық көрді. Ол қазақтардың соғыс қаруын үш топқа топтастырды: суық қару, сермеп лақтыру және отты қару. Соның ішінде сол уақытта басым қару түрі суық қару болды деп көрсетеді.

Қазақтардың қару-жарағына қатысты проблемалар А.Т.Қайдаров пен В.П.Курылевтың мақалаларынан талдау тапты. Қазақ деректерін қарастыра отырып, А.Т.Қайдаров жауынгердің жеке бас қару-жарақтарының көптеген түрлерінің (типтерінің) атауларын табуға мүмкіндік берді. Санкт-Петербургтегі Ұлы Петр атындағы антропология және этнография мұражайында сақталған В.П.Курылевтің еңбегі қазақтардың қарулану тәсілдеріне арналған. Ол алғашқылардың бірі болып қазақтардың әскери іс-қимылдар кезінде пайдаланатын суық қару түрлері-айбалталарына, шоқпарларына, садақ ұштарына, қылыштарына, мылтықтарына классификациялық күрделі талдау жасады, қарудың жасалу материалын көрсетіп, жекелей қарудың қолдану формасын жазды.

Шығыс деректерінің негізінде жазылған Т.И.Сұлтановтың «Казахстан: летопись трех тысячелетий» атты еңбегінде XV-XVII ғғ. қазақ әскерінің саны жайлы құнды материалдар келтіріледі. Қазақстанның кейінгі ортағасырлық әскери-саяси көрінісін толықтыратын сол кезеңдегі көшпелілердің әскери рәсімдеріне (әскери ту, байрақ, ұран) баса көңіл аударған. Дегенмен қазақтардың әскери өнері тарихында өзіндік тарихнамалық салт қапыптасқанымен, арнайы зерттеулер тек кейінгі жылдары ғана жүргізілуде.

Ондық жүйенің пайда болуы туралы әр түрлі пікірлер айтылды. Б.Я.Владимирцовтың пайым-

дауынша, бұл рулардың тайпа, ауыл болып бөлінуіне байланысты болды, яғни көлеміне байланысты әскерді он, жүз, мың сарбаздан бөліп отырды. Ғалымдардың басқа тобы бұл жүйенің пайда болуын рулар мен тайпалардың әскери негізде бірігуімен байланыстырады.

Осылайша, көшпелілердің ұйымдасқан әскери құрылымымен аңды қаумалай аулаудың келесі ұқсастықтарын бөліп көрсетуге болады:

- 1) көп адамның қатысуы;
- 2) үштік болып ұйымдасу (оң, сол қанат және орталық);
- 3) иерархиялық принцип бойынша бөліну;
- 4) басқарушының болуы.

Көшпелілік пен аңшылықтың дамуы дәстүрлі соғыс өнерінің қалыптасуына түрткі болды [5].

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривая проблему становления военного дела кочевых народов, в первую очередь делается акцент на функции проведения коллективной охоты. Далее рассматриваются закономерности влияния методов проведения коллективной охоты на военную тактику кочевников. Также дается историографический анализ по данной проблеме.

The problem of formation of the military affairs of the nomadic peoples, primarily focuses on the function of the collective hunting. The following sections discuss the methods of the influence of collective hunting nomad military tactics. It also provides a historiography analysis of this issue.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Кушқумбаев А.К. Военное дело казахов в 17-18 веках. Алматы, 2001 ж.
- 2.Худяков Ю.С. Военное дело кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1987.
- 3.Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлар, қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрі). Алматы, 1996.
- 4.Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. Алматы, 1997.
- 5.Кушқумбаев А.К. Военное дело казахов в 17-18 веках. Алматы, 2001.

ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІГІ

Назгүл БАЙҒАБАТОВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «*Біртұтас Ұлт болу жолындағы рухани жаңғырудың басты бағыттарының бірі – ұлттық бірегейлікті сақтау*», – деп көрсетті [1].

Шындығында да жаһандану процестері этникалық айырмашылықты жояды, сол сәтте күллі әлемнің барлық аймақтарында жергілікті этномәдени салт-

дәстүрлерді және этникалық ерекшеліктерді жоятын мәдени нормалар мен стандарттарды орнатуға қарсылық күшеюде. Бұл өз мәдениетінің ерекшелігін сақтап қалуға, өзінің этникалық бірегейлігін сезінуге құштарлық туғызады. Осыған орай, XX–XXI ғасырлар тоғысында қазіргі барлық қоғам этномәдени қайта өркендеуге, этномәдени жаңғыруға немесе «жаһанданудың этникалық парадоксына» ұмтылуда [2]. Сонымен қатар, этникалық сана-сезімнің күшеюі,

жалпыұлттық мемлекеттік-азаматтық бірегейліктің айтарлықтай қалыптасуына әсерін тигізеді.

Бүгінгі таңда Қазақстан азаматтық бірегейлікке белсенді қадам басуда. Бірақ ғылыми қоғам үшін этникалық және ұлттық бірегейлік аз зерттелген мәселелердің бірі болып отыр. Бұл құбылыстың себебін Елбасы: *«Біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болдық»*, – деп көрсетеді [1]. Сол себептен қазақ қоғамының бүгінгі таңдағы даму кезеңінде жаңа гуманитарлық білімге, соның ішінде этнология немесе дәлірек айтсақ, әлеуметтік және мәдени антропология саласына зор талап қойылады. Шын мәнінде, ұлттық кодтың негізі болып табылатын этномәдени бірегейліктің ерекшелігін зерттеу қажеттілігі туындады. Айтарлықтай дамыған қоғамның тарихи тамыры тереңнен бастау алатын рухани коды болады.

Осы тұрғыдан қазақ диаспорасының этномәдени бірегейлігін жан-жақты зерттеу, ғылыми ізденістің маңызды да перспективті бағыты болып табылады. Алдын ала жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сәйкес, **Моңғолияда және Қытайда тұратын қазақ диаспорасы, этникалық топ ретінде, өзінің этносын нығайтып, этникалық бірегейлігін сақтап қалуға қабілетті** деген тұжырымға келдік. Осыған байланысты, диаспоралардың көпқырлылығы мен ерекшелігін, олардың қалыптасуын және белгілі диаспоралық топ аясында этникалық бірегейліктің қызметін зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі. Диаспоралардағы этномәдени бірегейліктің қалыптасу шарттарын және механизмін, оның сол құрылымдағы айырмашылығын, бастапқы элементтерін, тұрақтылығын алдын-ала анықтау қажеттілігі туындап отыр.

Осындай ғылыми-зерттеу жұмыстарының қажеттілігі Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті сақтаудың өзектілігін көрсетті. Елбасы бағдарламалық мақаласында: *«Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу»*, – деп атап өтті [1]. Осы тұрғыдан, этносаралық қатынастардың мағынасын және әлеуметтік-экономикалық, тарихи-мәдени ерекшеліктерін есепке ала отырып, әр елде тұратын диаспоралық топтардың этномәдени бірегейліктерінің матрицаларын және сәйкестендіру критерийлерін сақтау тәсілдерін және жолдарын анықтау, жалпы әлеуметтік бірегейліктің болмысын, жаратылысын түсінуге мүмкіндік береді.

Демек, бұл мәселені осылайша қоюдың бірнеше себептері бар, ең әуелгісі бұл тақырыптың аз зерттелуі. Қазақстандық әдебиетте қазақ диаспорасының зерттелу мәселелері кеңінен жариялануда және бүгінгі күні ғылымның осы саласында эмпирикалық материалдар кең көлемде жинақталған [3]. Соңғы екі онжылдықтағы еңбектерді талдау нәтижесі Моңғолия мен Қытай қазақтарына әр түрлі ғылым салалары өкілдерінің, оның ішінде тарихшылардың, этнологтардың, әлеуметтанушылардың, саясаткерлердің, философтардың, филологтардың және т.б. көп назар аударып отырғандығын көрсетеді. Бұл, мәселенің кешенді сипатқа ие екендігін дәлелдей түседі. Бірақ, бастапқы ғылыми зерттеулердің тарихнамасына шолу жасасақ, онда түрлі зерттеулердің алуан түрлілігіне қарамастан, белгілі бір ай-

мақта, өзгештену ортада тұратын, жергілікті жеке қоғам ретінде **қазақ диаспорасының бірегейлігін кешенді түрде зерттеу үшін айтарлықтай арнайы әрекет жасалған емес.** Тек қарастырып отырған мәселенің жекелеген қырларын талдауға ұмтылыс орын алған.

Осы зерттеу жұмыстары негізінде салыстырмалы-салғастырмалы жолдарымен, жоғарыда көрсетілген диаспоралық топтардың, олардың тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері және этносаралық қатынастары ескеріле отырып, этномәдени матрицалары мен сәйкестендіру критерийлері анықталуы және жаһандану, интеграция, ассимиляция сияқты сыртқы факторлардың әр диаспораның этникалық бірегейлігінің тұрақтылығына тигізетін әсері зерттелуі қажет.

Шетелдік тарихнамада да қазақ диаспорасын зерттеумен айналысатын ғалымдар аз емес [4]. Бірақ олардың ішінде де шет ел қазақтарының этникалық сәйкестігінің тұрақтылығы мен қалыптасуының, яғни өзіндік дамуының өзгешеліктері және тұрып жатқан елдің ерекшеліктері ескерілген нақты бір диаспора зерделенген зерттеулер жоқ.

Этномәдени бірегейлікті зерттеу мәселелерін қарастыру, этникалық феноменді түсінудің әр түрлі жолдарын ашып береді. «Отаршылдықтан кейінгі» әлеуметтік-саяси жағдай батыстық тәсілдің өзгешелігін де, батыстық теория шеңберінде бұл түсініктің мағыналық шекараларын да алдын ала айқындап берді. Бұл сонымен қатар, этникалық бірегейліктің «табиғатын» анықтауда екі негізгі әдісті пайдалану ерекшеліктеріне қарай көрініс табады: *примордиалистік* және *конструктивистік*. Этникалықтың тұрақсыздығы, оның айқын нақтылауға келмейтіндігі және эссенциализациялығы, оның перманентті жағдайы және т.б. пікірлер жиі айтылып жүр. Антрополог Р.Брубейкердың пікірінше *«этникалық бірегейлік жайлы пікірталастар көптік, тұрақты емес, кездейсоқ, дұрыстығын дәлелдеуге болмайтын, фрагменттелген, құрастырылған, келісілген және т.б. дегенге сілтейтін стандартты индикаторлар жиынтығымен толтырылған»* [5, 7-6.].

Диаспораларды зерттеу бүгінгі күні ғылыми білімнің ажыратылмайтын бөлігіне айналуда. Диаспораның мәселелерімен арнайы зерттеу институттары мен ғылыми орталықтар айналасуда, ұжымдасқан монографиялар мен жекелеген жұмыстар жазылды [6]. Бұл еңбектердің авторлары шешуге тырысқан негізгі сұрақтар – диаспораның сипатты белгілері, қазіргі қоғамдағы, мемлекеттегі, халықаралық саясаттағы диаспораның рөлі.

Ғылымда қалыптасқан дискурсқа сәйкес диаспораның этникалық бірегейлігі күрделі және бір мағыналы феномен емес [7]. **Бір жағынан, диаспоралар – «этникалық материктен бөлініп кеткен, бірақ негізгі сипаттарын өзінің бойына жинаған бір бөлігі» және «ұлттық ошақта» тұратындар белгілі бір себептерге байланысты жоғалтатын жалпыұлттық сипаттарды иеленген эталон»** деп айтылады. Екінші жағынан, белгілі бір себептерге байланысты **ұзақ уақыт өзінің «тарихи отанынан» тыс өмір сүріп жатқан қоғамның бір бөлігі жаңа қоршаған ортаға бейімделу барысында өзінің этномәдени өзгешелігін жоғалтады деген пікір кең таралған.** *«Өзінің этникалық территориясынан тыс өмір сүріп жатқан адамдар әдетте ассимиля-*

цияға ұшырап, ерте ме кеш пе сол территорияда басым болып табылатын этникалық қауымдастық ортасына сіңіп кетеді: уақыт өте келе өзінің ана тілін, мәдениетін, кейіннен этникалық сезімін де жоғалтады», – дейді кейбір зерттеушілер [8].

Зерттеу нәтижелері Қазақстан ғалымдарының да, сондай-ақ халықаралық ғылыми қауымдастық өкілдерінің де қызығушылығын тудырады деген ойдымыз, себебі **диаспораның сәйкестігі мен өзін-өзі сәйкестендіру мәселелері бойынша** жаңа материалдар ғылыми айналымға енгізіледі, бұл өз кезегінде «Рухани жаңғыру» Бағдарламасын жүзеге асыру жағдайында да өзекті болып келеді.

Сол себептен, диаспораның және оның этномәдени бірегейлігінің жеткіліксіз зерттелуі, іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізуді, жаңа білім іздеуді және қосымша эмпирикалық мәліметтерді тартуды талап етеді.

Сондай-ақ бүгінгі таңда репатрианттардың қазақ қоғамына интеграциялануымен байланысты қиындықтар да аз емес. Этномәдени бірегейліктің қалыптасу және ұдайы толықтырылу процестері мен механизмдерін зерттеу өте маңызды, себебі, этникалық бірегейлікті қалыптастыратын диаспора мен репатриация арасында репатрианттардың қайта оралуға дайындығы мен өмір сүрудің жаңа жағдайларына бейімделу деңгейіне, сондай-ақ олардың өздерінің этномәдени бірегейлігі мен өзін-өзі сәйкестендіру дәрежесі негізінде анықталатын байланыс бар. Репатриацияның халықаралық қоныс аударудың басқа түрлерінен айырмашылығы: алдыңғысы – тарихи отанға оралу. Осыған орай, репатрианттың өзге мигранттарға қарағанда оралғалы отырған тарихи отанымен этникалық бірегейлігі болуы тиіс. Бұнымен, репатрианттың миграциялық іс-әрекетін, соның ішінде репатриациялану себептерін және қабылдаушы қоғамда сәтті бейімделу дәрежесін түсіндіруді этикалық әдептілік те алдын-ала ескеріледі.

Зерттеу нәтижелері «этникалық бірегейлік» және «диаспора» феномендерін зерттеуге зор үлесін қосып, олардың табиғатын түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ диаспорасына қатысты мәліметтер базасын айтарлықтай толықтырады; ғылыми айналымға алғашқы рет қазақ диаспорасы бірегейлігіне қатысты жаңа этнографиялық дала зерттеулерінің материалдары енгізіледі; тұрып жатқан еліне сәйкес белгілі бір диаспора шеңберінде этномәдени бірегейліктің қалыптасуы мен қызметінің ерекшелігі анықталады; диаспораның этникалық сәйкестігінің өзектілігі шарттары анықталады; диаспора шеңберінде пайда болған этникалық бірегейліктің құрылымы анықталады, оның басым этномәдени элементтері белгіленеді.

Қорыта келе, **жаһандану жағдайында және рухани жаңғыру үдерісі аясында этномәдени бірегейліктің қалыптасуы және нығаю шарттары мен механизмдері туралы жинақталған жаңа гуманитарлық білім, ұлттық мәдениеттің және ұлттық болмыстың өзегін сақтау жолдарының қалыптасуына жағдай жасайды.** Қазіргі кезеңде қазақстандық қоғамның бірігуінің негізгі факторларының бірі – ұлттық интеграция. Ол Қазақстан азаматтарының ортақ бірегейлігінің қалыптасуына және оның тұрғындарының тағдыры ортақ сезімдерімен бөлісуіне бағытталған. Бүгінгі таңда мемлекетіміз, барлық топ тұрғындарының ықыласын, мүд-

десін ескеретін интеграциялық моделін айқындау жолында, сондықтан да мемлекет азаматтарын біріктіре алатын бірегейлікті іздеу тек саясаткерлер үшін өзекті болып қана қоймай, сонымен қатар ғылым үшін де маңызды міндет болып табылады. Зерттеу нәтижелері еліміздің тұрғындарының азаматтық және этникалық бірегейлігін қалыптастыруда мемлекеттік саясатты тиімді жүргізуге айтарлықтай үлесін қосады деп есептейміз.

Сондықтан да әлеуметтік бірегейлік тәжірибесі мен теориясы шеңберінде жаңа гуманитарлық білім қалыптастыруға жағдай туғызатын, **өзге этникалық орта және жаһандану жағдайындағы өзінің этномәдени бірегейлігін сақтап отырған қазақ диаспорасын әлі де зерттей түсу қажет.**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается необходимость исследования этнокультурной идентичности казахской диаспоры в условиях модернизации общественного сознания.

The article discusses the need to study the ethnocultural identity of the Kazakh diaspora in the context of the modernization of public consciousness.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс, 2001. – 304 с.
3. Казахская диаспора: настоящее и будущее. Алматы: 2005. – 265 с.; Евразийская интеграция и казахская диаспора. – Алматы, 2007. – 216 с.; **Мендикулова Г.М.** Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.; **Қинаятұлы З.** Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: ДҚК, 2007. – 256 с.; **Мұқаметханұлы Н.** Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860 – 1920). – Алматы, 2000, т.б.
4. **Finke P.** Nomaden im Transformationsprozess. Kassen in der post-sozialistischen Mongolei. Münster: Lit-Verlag. 2004. – 364 p.; **Werner C., Barcus H.** The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990-2008 // Asian Ethnicity. – 2010. – 11(2). – 209-228 pp. **Diener A.** One Homeland or Two? The nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs. – Berkeley, 2009. – 408 pp.; **Gerny A.** Going where the grass is greener: China Kazaks and the Oralman immigration policy in Kazakhstan // Pastoralism. – 2010. – Vol#1. – 218-247 pp.
5. **Brubaker R., Feischmidt M., Fox J., Grancea L.** Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006. – 504 pp.
6. Migration, Diaspora and Information Technology in Global Societies. – NY: Routledge, 2013. – 290 pp.; **Шеффер Г.** Диаспоры в мировой политике // Диаспоры. – 2003. – № 1. – С. 162-164; **Сэфрэн У.** Сравнительный анализ диаспор // Диаспоры. – 2004. – №4. – С. 138-162.
7. **Попков В.Д.** Феномен этнических диаспор. – М.: ИС РАН, 2003. – 340 с. и др.
8. **Семенов Ю.** Этнос, нация, диаспора // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 2. – С. 64–74.

ӨОЖ 37.011(574)

ӘЛ-ФАРАБИ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тұякбай РЫСБЕКОВ,
тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы
Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры,
Баян ШЫНТЕМІРОВА (Шинтимирова),
тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан
инновациялық-технологиялық университетінің профессоры

Соңғы кезде баспа бетінде, әлеуметтік желілерде жастар әр түрлі тарихи фактілерге талдау жасап, тарихымызға деген қызығушылығы арта түскені байқалады. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты жаңа мақаласы осы көңіл күйді деп басқандай. Өткен тарихымызды саралай отырып, ұлттық рухты көтеру, ата-бабаларымыздың өмірлік әдет-ғұрыптары мен қоғамдық-экономикалық құрылысының бастауына оралу қажеттіліктері пайда болады.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев аталған еңбегінде: «Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпелі және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған ортағасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты», – деп, ортағасырдағы Отырар қаласы әлемдік өркениеттің ұлы ойшылдарының бірі – Әбу Насыр әл-Фарабиді дүниеге әкелгенін ерекше атап көрсетеді [1].

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби ат Турки (870-950) Отырар жазирасында (қазіргі Оңтүстік Қазақстан аумағында) дүниеге келген. Алғашқы білімін Отырар медреселерінің бірінен алған. Әл-Фараби білім алу мақсатында Орта Азиядағы Шаш, Самарқанд, Бұхарада аз уақыт оқып, Иранның Исфахан, Хамадан, Рей (Тегеран) шаһарларында болып, Бағдатқа ат басын тірейді. Бұл кезде әл-Фараби 50 жасқа келген кезі еді. Осы кезден оның өмірінің толық кәметке жетіп, айналасындағыларға ықпал еткен екінші кезеңі басталады. Бұл қалада білім алуға және ғылыми-танымдық қызметке белсене араласып, өмірінің 20 жылын өткізеді.

Әл-Фараби дүниелік рахат көздеп, мақсат қуамаған. Кішіпейіл, қанағатшыл, қарапайым киініп, ұлғайған шағында оқшаулық өмір кешкен. Ол интеллектуалды еркіндік пен ақиқатқа құштарлық арманымен қарапайым ғұмыр кешкен. Той-думан, ырду-дырдудан бойын барынша аулақ ұстаған. Күндіз бұлақ жағасында немесе бақтың саясында отырып, жұмыстарын жазатын [2.14]. Бойы ортадан төмен, түркі киім киген.

Тарихта Аристотельден кейінгі екінші Ұстаз деген жоғарғы атаққа ие болған әл-Фараби түрлі ғылымдар қосындысын мынандай топтарға бөлген: тіл туралы білім және оның бөлімдері; логика және оның бөлімдері; математикалық ғылымдар; физика мен метафизика және оның бөлімдері; құқық және дін [3.167]. Ол – өзінің энциклопедиялық білімінің арқасында саяси, философиялық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық мәселелермен қатар,

жаратылыстану мен математика саласындағы көптеген ауқымды ғылыми мәселелердің түйінін шешкен ғұлама ғалым.

Әл-Фараби ғылыми білімдер жүйесінің қорытынды бөлігінде азаматтық ғылым, құқықтану және дін мәселесін әңгімелейді. Оның азаматтық ғылымға қосқан үлесін көрсету үшін әл-Фарабидің «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жайында», «Мемлекеттік қайраткердің афоризмдері» трактаттары орта ғасырдағы гуманитарлық білімдер туралы толық түсінік береді және адамды тәрбиелеу мен мемлекеттік өмірді құрудың қолданбалы мәселелеріне тікелей қатысты.

Ғұлама ғалым әл-Фарабидың бүкіл философиялық ізденістері мен пайымдары адамды барынша кемелдендіру, дамыту мақсатына бағытталған. Ол шартты түрде адамды нағыз бақытқа, мұратқа бастайтын негізгі құрал ретінде мінез-құлық, адамгершілік және ақыл-ой, интеллектуалды тәрбие мәселелеріне зор мән береді. Ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы ретінде құрметтеу қажеттігін көрсетеді. Өзінің ғылым тұжырымдарында ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптейді. Ол былай дейді: «*Өмірдегі заттар табиғи түрде болатын заттар және адамның еркімен жасалатын заттар болып бөлінеді, соңғылары теориялық ғылымдар арқылы емес, кәдімгі ұғымдар арқылы танылады. Сондықтан бұлар басқа қабілет пен болмыс мәнін қажет етпейді... Болмыстың мәні мен қабілеті дегеніміз – ойлау қабілеті; Ойлау қабілетінің объектісі болып табылатын заттар олардың тек түпкі мақсатқа жету жолында келтіретін пайдасына ғана қарай анықталады. Анықтаушының міндеті – өз алдына түпкі мақсат қойып, мұны бірінші кезекке ұсыну, онан соң осы түпкі мақсатқа жетуге және осы міндетті орындауға септігін тигізетін заттарды зерттеуде... Ізгі мақсатқа қажет және ізгі мақсаттағы ең пайдалы нәрсе – сол мақсаттағы ең әдемі нәрсе. Мұндай ойшылдық ізгілік ойшылдық азаматтық ізгілік болып табылады... Егер көзделетін мақсат жалған игілік болса, онда бұл мақсатқа жету үшін керекті заттардың да жалған болғаны... Ойшылдық ізгілік дегеніміз – әлденедей бір ізгі мақсатта барынша көп пайда келтіретін нәрсені анықтауға жұмсалатын ізгілік. Жамандықты көздейтін мақсатқа жетуде барынша көп пайда келтіретін нәрсені анықтау үшін жұмсалатын ойлау қабілеті ойшылдық ізгілік бола алмайды, сондықтан оны басқаша атаған жөн. Егер де ойлау қабілеті жалған игілік жолына*

барынша көп пайда келтіретін нәрсені анықтау үшін жұмсалса, онда бұл қабілет ойдағы жалған ізгілік болғаны» [2.445].

Ғұламаның ғылыми-философиялық еңбектерін байыптап қайта қарау барысында оның педагогика тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі болғандығын көреміз. Ол – шығыс елдерінде тұңғыш сындарлы педагогикалық жүйе жасаған ағартушы оқымысты. **Оның пікірінше, жас ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыру үшін үш нәрсенің ерекшелігін жүйелеп, дәйектеп алу шарт:**

1. Баланың ішкі ынты-ықыласы, құмарлығы;
2. Ұстаздың шеберлігі, ар тазалығы;
3. Сабақ процесінің алатын орны [4.20].

Тәрбие мәселесі, соның ішінде жастарды тәрбиелеу кезек күттірмейтін мәселелердің негізгісі болып саналады және алдағы уақытта да солай бола бермек. Тәрбие – қоғамдық құбылыс, қоғам және жеке тұлғаның арақатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Бұл процестің негізгі мақсаты – жеке тұлғаны әлеуметтендіріп, оның жағымды қасиеттерін дамыту, қоршаған ортадағы адамдармен тіл табысып, өзіне және басқаларға ыңғайлы болу болып табылады.

Әл-Фараби ұлттық тәлім-тәрбие мен білімді қатар беру арқылы халықты кемелдендірудің мақсаттарын анықтап, орындау жолдарын да көрсетіп берді. Ұлттық білім беру ісі мен ұлттық тәрбие ісін біріктіре қарауды әл-Фараби жалпы адамзаттың ісі деп қарады. Әлемнің екінші Ұстазы аталған әл-Фараби *«Тәрбиесіз білім адамзаттың қас жауы болады»* деп қатты ескертті.

Әл-Фараби тәлім мен тәрбиенің орнын ашып көрсетеді. Ол тәлім дегеніміз – халықтар мен қалаларға теориялық ізгіліктерді дарыту деген сөз. **Тәрбиелеу дегеніміз** – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту деген сөз. Тәлім тек сөзбен іске асырылады, ал тәрбиелеу кезінде халықтар мен қалалықтарға білімге негізделген қасиеттерден туатын іс-әрекеттер жасау дағдысы сіңіріледі, олар осындай әрекеттерге жігерлендіріледі, осы әрекетті жасау тілегі қоздырылады. Сөйтіп, осы қасиеттер мен бұлармен байланысты әрекеттер адамдардың жан дүниесін баурап алатындай және адамдарды осыған жан-тәнімен құштар ететіндей болуы көзделеді [2.450].

Әл-Фараби тәрбиені неғұрлым ерте бастағанды ұтымды санайды, қатаң (зорлау) және жұмсақ (иландыру) әдістерді қатар пайдалануды ұсынады. Ол былай дейді: *«Практикалық ізгіліктер мен практикалық өнерлерді алсақ, бұлар [адамдардың] өздеріне тән әрекет жасау дағдысы арқылы [ұғынылады]. Бұған екі түрлі әдіспен жеткіш: бірінші, ұлғайтылушы. Нақыл сөз, сезімге әсер еткіш нақыл сөз және басқа нақыл сөздер әдісі арқылы жетеді; бұл әрекеттер мен қасиеттердің көңілге толық ұялайтыны соншалық, [адамдарды] осы қасиеттерге байланысты әрекеттерді өз еркімен жасауға жігерлендіреді, ал бұлардың [көңілге ұялауы] шешендік өнерін пайдалану қабілеті мен дағдысына байланысты; екінші, өз еркімен, өз қалауы бойынша жөнге келмейтін және сөзге [құлақ аспайтын] бүлікшіл, көңілсіз қала тұрғындары мен халықтарға қолданылатын күштеу әдісі арқылы жетеді...*

Ерікті түрде тәрбиелеу өнері өте-мөте көп күшті керек етеді. Күшпен тәрбиелеу өнері жөнінде де осыны айтуға болады, ал мұның мәнісі, басқасын былай қойғанда адамның өмірдегі арманы болып табылатын бақытқа жеткізерлік белгілі бір іс-әрекет жасау, бағынбаған халықтар мен қалаларды

жеңіп алу үшін әскерді шебер басқарып, қару-жарақ пен жауынгерлерді пайдалана білу деген сөз.

Жан біткеннің бәрі ең биік көмелеттікке жету үшін жаралған, ол бұған өзіне тән болмыс сатысына сәйкес жете алады. Бұдан [жалпы] адамға тиетін үлес ең жоғары бақыт деп аталады. Адамзат қоғамында ие болып отырған дәрежесіне сәйкес қайсыбір адамға тиетін үлес осы текке лайықты ең жоғары мақсат болады. Осы мақсат үшін өмір сүруші индивид – әділетті индивид, ал осы мақсатты көздейтін жеке-дара өнер – жеке-дара әділетті және ізгі өнер» [2.451-452].

Әл-Фараби иландыру әдісін пайдаланғанда керек жерінде адамның жан-жүйесін баурап алып, бағындыратын нақыл сөздерді, ал бұған қарама-қарсы жағдайда адамның жан дүниесін нығайтып, қатайтып, қайраттандыратын нақыл сөздерді пайдалануды ұсынады.

Жастарды тәрбиелеу жүйесінде әл-Фараби **бірінші орынға адамгершілік, моральдық тәрбиені** қояды. Кең мағынада алып қарағанда, олар бұл тәрбиенің ауқымына имандылық, еңбек, эстетика, дене, т.б. тәрбие түрлерін енгізіп, тұтас қараған сияқты. Әл-Фарабидің ілімі бойынша, **мінез-құлықтың жақсысы да, жаманы да туа бітпейді, жүре бітеді.** Оларға әсер етуші шешуші факторлар, себепші әрекеттер ортаның әсеріне, сіңген әдетке, дағдыға тіреледі. Ол былай дейді: *«Біз мінез-құлық сапаларының абзалы да, оңбағаны да жүре келе пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, қарама-қарсы мінез-құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін.*

Адамның белгілі бір мінез-құлыққа ие болуына немесе жақын жұғысудың арқасында бір мінез-құлықтан басқа бір мінез-құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе – әдет, ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі-жиі және ұзақ уақыт қамтылуын айтамын. Мінез-құлықтың қалыптасу жолдары өнер үйрену жолдары сияқты...» [5.12].

Білім алушыларға білім беруші ұстаздардың рөлі мен орны ерекше. Білім саласындағы басты тұлға – ұстаз. **Олардың кәсіби шеберлігіне қатысты білім беру анықталады: біріншіден,** ол ұстаздардың жоғары дәрежедегі идеялары мен ділдің иесі ретінде қалыптасуына негізделген идеяның дүниетанымдық дамуына байланысты. **Екіншіден,** оқытушының өз пәнін теориялық тұрғыдан терең, тиянақты біліп, іс-тәжірибесін қолдануларының болашағын жан-жақты білуі міндетті. **Үшіншіден,** педагог пәнді оқыту әдісін талаптар тұрғысынан білуі арқылы стандартқа лайықты білім бере алады.

Оқушыларды халқымыздың таңдаулы дәстүр үлгісінде оқыту үшін мұғалімге қазақ халқының ділінің ерекшеліктерін білуі және оған түсінік беріп дамыту жасауы қажет. Ұстаз, **ең алдымен,** халқымызға тән болашағымыздың да бойында бар адамгершілік сипатты дүниетанымына, өз мәдениетіне, әдет-ғұрпына, сан-саналарына, көп өнері мен педагогикасына арқа сүйейтіндігіне және ашық жақындығы мен бауырмалшылығына, қазақ халқының басқа халықтардың құндылықтарына сіңіре алуы қабілетіне ерекше назар аударған абзал. **Екіншіден,** өзі пәнді тиянақты меңгергенде ғана білім беру ісінің сапасы арта түседі. **Үшіншіден,** оқытудың әдісін игеріп, ғылыми-әдістемелік тұрғыдан оқу тәжірибеде түсінікті саралап оқытуды игеріп жүзеге асыруы қажет. **Төртіншіден,** ұстаз тәжірибеге деген сенімін, үмітін арттырып, өмір тәжірибесінен үйренгендей оларға үйренуден аянбай, уақыттарын аялап, өз уақытын, еңбегін аямайтын болса, абыройы артады [6.4].

Әл-Фараби өзінің ұстазы Аристотель арқылы ұстаздарға сипаттама береді. «Ұстаздың мінез-құлық нормасы мынандай болуға тиіс: ол тым қатал да болмауға тиіс, тым ырыққа да жығыла бермеу керек, өйткені тым қаталдық шәкіртті өзінің ұстазына қарсы қояды, ал тым ырыққа көне беру ұстаздың қадірін кетіреді, оның берген сабағы мен оның ғылымына шәкіртті селқос қарайтын болады. Ұстаз тарапынан барынша ынталылық пен табандылық қажет, өйткені бұлар – жұрт айтқандай, тамшысымен тас төсетін бейнебір су тәрізді. Сондай-ақ ол өзінің сабақтарын бір ғана ғылымның шеңберінен асырмағаны дұрыс, өйткені түрлі пәндермен сабақты ауырлата беру тәртіпсіздікке және белгілі бір жүйеден айырылып қалуға апарып соқтырады. Осының бәрі шәкірт өмірін ұзартады, өйткені тәнді емдеу, Гиппократтың сөзімен айтқанда, – өмірді ұзартатын болса, жанды емдеу онан да жақсы нәтижеге жеткізуге тиіс» [7.59].

«Адамның өмір сүру мақсаты ең жоғары бақытқа жету болса, ол адам бақыт дегеннің не екенін білуі қажет және оны өзінің мақсаты етіп қойып, соған ұмтылуы қажет. Сонан кейін ол бақытқа жету үшін не істеуге тиіс екенін біліп соған әрекет жасауы керек.

Әр түрлі индивидтердің түрліше қасиеттерінің айтылғанынан мынандай айқын қорытынды шығады: білуі тиіс болған (нәрселер) мен бақытты кез келген адам біле бермейді. Бұл нәрсе кез келген адамға бітетін қасиет емес. Ол үшін (екінің бірінде) ақылгөй ұстаз керек» [7.306]. Қысқасы, әл-Фараби шәкірттің моральдық-психологиялық пәктігі, тазалығын ерекше көрсетеді.

Қорыта айтқанда, әл-Фарабидің педагогикалық мұрасында тәрбие мен тәлім, білім, ұстаз бен шәкірт мәселелері бірін-бірі толықтырушы, ажырамас, диалектикалық бірлікте және олар адамзат қауымдасығымен қабыстырыла қарастырылады.

Егемен елдің ертеңі сенімді де серпінді дамуы үшін ұлттық белгілердің, соның ішінде атадан балаға мұра болып келген ерлік дәстүрі, патриоттық тәрбие ұдайы назардан тыс қалмауға тиісті. Туған анасын, елін, халқын, тілін, Отанын сүю мәселесі – сол халықтың тұрмыс-тірлігін, келбетін, сондай-ақ дүниетанымын дамытып, келешекке оң бағыт береді. Әр адамның мақсат-мүддесіне ұлттық сана басшылық етеді. Әр ұлттың өзіне тән тіршілік кәсібі, тарихы мен мәдениеті бар.

Балаларды тәрбиелеу процесінде мыналарды ескерген жөн:

Тәрбие процесінде өзекті мәселені айқындау;

Тәрбиелеу ісіне ізгілікті сипат беру;

Баланы құрметтей отырып талап қою;

Балаға еңбек еткізу, оның күнде жаңарып тұруына және баланың қуаныш сезімінің туғызуына мән беру;

Баланы табиғатты сүюге, оны қорғауға үйрету және мұның өз ісінен орын алуына бақылау жасау;

Баланы үздіксіз қызықтыра отырып, өміріне арқау болатын мамандыққа баулу;

Тиянақты білім беру арқылы жан-жақты терең талдау жасауға үйрету, оған сай бейімділікке, қайырымдылыққа, ұстамдылыққа, жанашырлыққа тәрбиелеу;

Баланы көпшіл болуға және дүниенің сырын білуге қызықтыру, педагогика негізінде отбасылық

тәрбиені жан-жақты жетілдіру;

Үлкенді құрметтеп, кішіні сыйлауға, елін, жерін, Отанын сүюге, бауырмалдыққа тәрбиелеу, т.б. [6.6].

Тарихи деректерге жүгінсек, Ұлы Түркі қағанаты (VI-IX ғ.ғ.) уақытынан бастап қазақтың білім-тәрбиесінен этностық ерекшеліктер айқын көріне бастағанын аңғарамыз. Орхон-Енесай бойынан табылған тас жазулар ұлтымыздың арғы тегіндегі жазу мәдениетінің болғандығымен қатар, Білге қаған, Күлтегін сияқты батырлар мен ақылгөйі Тоныкөктің сөздері қазіргі қазақтың сөз саптау үлгісіне жақын шешендік өнер дәстүрлерінің негізінде бастама алады.

XI-XII ғасырларда қазақ жерінде түркі тілінде – қазақ тілінің түпкі негізінде жазылған халқымыздың ғұлама ғалымдары әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Жүсіп Баласағұни, Мұхаммед Хайдар Мырза Дулати секілді даналары ұлттық тәлім тәрбие мен білімді қатар беру арқылы халықты кемелдендірудің мақсаттарын анықтап берсе, орындау жолдарын да көрсетіп берді. Ұлттық білім беру ісі мен ұлттық тәрбие ісін біріктіре қарауды ғұламалар жалпы адамзаттың ісі деп қарады.

Әл-Фараби педагогикасындағы өзін-өзі тәрбиелеу, ақыл-парасат, ерік күші арқылы өзін жөнге салу әдістері туралы қағидалары бүгінгі таңда да өзінің маңыздылығын жойған жоқ.

РЕЗЮМЕ

В работе дается всесторонний анализ статьи Первого Президента РК Н.А.Назарбаева «Семь граней Великой степи», в которой рассматриваются взгляды великого ученого Абу Насыр аль-Фараби на вопросы воспитания. Наряду с этим в работе показана не только тесная взаимосвязь обучения и воспитания в педагогической теории, но и отличительные черты каждого из них в качестве педагогического средства.

The paper provides a comprehensive analysis of the article by the First President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev "Seven facets of the Great steppe", which examines the views of the great scientist Abu Nasyr al-Farabi on educational issues. Along with this, the work reveals not only the close relationship of training and education in pedagogical theory, but also the distinctive features of each of them as a pedagogical mean.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. -2018. -21 қараша. -№223. 1-2-бб.

2.Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. / Құрастырғандар Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбаев. – Алматы: Арыс. – 2009. – 656-б.

3.Қазақ халқының философиялық мұрасы. Әл-Фараби философиясы. 20 томдық. – 3 том. – Астана: Аударма. – 2005. 494-б.

4.Сүлейменов П.М. Әл-Фараби және қазақ халқының рухани мұрасы / Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2011. 194-б.

5.Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда. Зерттеу еңбек. –Алматы: Қазақ университеті. -2006. –б. 58.

6.Рысбеков Т. Тарих сабағында инновациялық әдістерді пайдалану. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ ред. баспа орталығы. – 2012. 49-б.

7.Қазақ халқының философиялық мұрасы. Әл-Фараби философиясы. 20 томдық. – 2 том. – Астана: Аударма. – 2005. 478-б.

ЕСІМ ХАН ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ МАҢЫНА ЖЕРЛЕНГЕН

Берік БАЙБОЛОВ,
Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі,
Мұхтар ИСАЕВ,
«Әзірет Сұлтан» қорық-музейінің ғылыми қызметкері, PhD

Есім хан – 1598-1628 жылдары Қазақ хандығында билікте болған Шыңғыс әулетінің өкілі. Шығай ханның баласы. Туған ағасы Тәуекел ханнан кейін ел билігін қолға алған Есім хан Түркістан қаласында тұрып, билік жүргізді. Сұлтан кезінде ағасы Тәуекел ханмен Түркістаннан Самарқанға дейінгі жерді Қазақ хандығының құрамына қосты.

Түркістанды Қазақ хандығының астанасы ету түбегейлі Еңсегей бойлы Ер Есім тұсында жүзеге асқаны, Түркістанның қазақ хандарының ордасына айналғандығы «Исатай-Маханбет» дастанында былай жырланады:

Шыңғыстың тағы құрылған.

Түркістанда ту тігіп,

Атаң бір қазақ мекендеп,

Хандары сонда тұрылған [1, 66-б.].

Яғни, «Есім ханнан бастап Қазақ елінің астанасы нақтыланып, бұрынғы Ясы қаласы Түркістан деген атауға ие болады. Есім хан салған осы жол бойынша Түркістан қаласы қазақ мемлекетінің астанасы міндетін бірнеше ғасыр бойы атқарады» [2, 18-б.]. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» жазбасындағы: «...Мен қазақ ішіне келтім, Түркістанда Есім хан қасында үш ай тұрдым. Ол уақытта қазақтың ханы Тұрсын хан еді» [3, 189-б.], – деген жолдар ойымызды нақтылай түседі. Осыдан бастап Түркістан қазақтың жиырма бір ханына астана ретінде қызмет атқарады. Орыс ғалымы М.П.Вяткин осы ойды одан әрі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Үлкен Ақсарай бөлмесінде мемлекеттік істер жүргізіліп, елшілер қабылданып, бұйрықтарға қол қойғандығын жазады.

Есім ханның Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңына жерленгенін, оған арналып кесене тұрғызылғанын тарихи деректермен талдап көрелік. Оның аталған жерге жерленгендігі тұрғысында Қадырғали Жалайыр дерегіндегі назар аударатын ерекше жайт – Жәдік ханның Үргеніштегі Бақырған ата жанында жерленгендігі туралы мәліметті жатқызуға болады. Бізге белгілі ортағасырлық дереккөздерде кейбір Ақ Орда хандары мен алғашқы қазақ хандарының Қазақстан мен Орта Азияның әр түрлі қалаларында немесе өздерінің билік құрған жылдарындағы саяси-әкімшілік орталықтарда жерленгендігін айтады. Мәселен, Сасыбұқа хан (1320/1321 жылы қайтыс болған) Сауран қаласында, Ерзен хан (1344/1345 жылы қайтыс болған) Сығанақ қаласында, ал Қасым хан (1521 жылы қайтыс болған) Сарайшықта жерленген [4, 122-б.]. Бұдан хандардың өзі билік құрған астанасында жерленгендігі туралы қорытынды шығады.

Жәдіктің жерленген жері Үргеніштегі Бақырған атаның жаны екендігіне қарап, оның себебін Есім хан атасының мұсылманшылдығы мен діни ұстанымымен түсіндіруге болады. Кейіннен бұл жолды Есім ханның әкесі Шығай хан да жалғастырып, қайтыс болғаннан кейін Бұхара түбіндегі Күміскент қалашығындағы Әли-ата жанына жерленеді [4, 122-б.]. Атасы мен әкесінен

қалған дәстүрден ауытқымай, Есім хан да, о дүниелік болғаннан кейін Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанына жерленеді және қабірінің басына кішігірім кесене тұрғызылады.

Түркістанды астана еткен хандардың ең алғашқысы – Есім хан. Бұл туралы деректер Ш.Уәлихановтың досы Г.Н.Потаниннің әкесі Н.И.Потаниннің 1829-1830 жылғы Омбыдан Қоқан хандығына барар сапарында Түркістанға соққаны және Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің алдыңғы бетінде ескірген кесенелерді көргені, оларды шырақшылардың «Есім, Жәңгір, Тәуке хан мазарлары» деп түсіндіргені жайлы жазба деректер хабарлайды [5, 102-109-б.]. 1957 жылғы түсірілген кесене айналасының жер бедерінің көрінісінде (топосъемка) жеті құрылыстың ізі биік топырақ үйіндісі түрінде көрсетілген.

Н.И.Потаниннің жазбасы мен басқа да тарихи деректерді негізге алып, аталған үш хан да Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сыртына жерленіп, бастарына күмбезді кесене тұрғызылған деп тұжырым жасауымызға болады.

Археолог Н.Б.Немцова 1958 жылы бұл төбешіктердің үшеуін зерттеп – олардың біріншісі – Шілдехана, екіншісі мен үшіншілері көне кесенелер қалдығы екенін анықтаған. Тағы бір қазба орнын кесененің батыс мұнарасынан оңтүстік-шығысқа қарай 24 метр жерден белгілеген. Оның көлемі 15х12 м етіп қоршап, ортасына «Мавзолей Есім хана» деп жазған [6]. Есім хан 1628 жылы қыркүйек-қазан айларында қайтыс болып, қабірінің үстіне «ерекше, кішкене, қазіргі кезде мүлде қирап қалған кесене тұрғызылған» деген деректі М.Е.Массонның жазбаларынан да оқуға болады.

1974 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін айналдыра (тереңдігі 6 метрден 9 метрге дейін ауытқитын) жер асты суларын бір жерге жиятын дренаж жүйесін қазып жатқан кезде тап сол «Есім хан кесенесі» мұрдеханасы шығады. Бірақ құрылысшылардың жауапсыздығы себепті құрылыс экскаваторымен қиратылып, ішіндегі жерленген сүйегімен қоса жүк машинасына арттырылып, құрылыс қоқысын төгіп жатқан жерге шығарылып тасталады. Экскаватор жүргізушісі С.Манасуевтің өз қолымен жазып, сызып берілген тілхаты бойынша құрылыстың ені – 4, ұзындығы – 6, биіктігі – 3 метр болған. Ішінен сүйегі ірі, бойы биік – 2 метрдей мұрде шыққандығын жазады. Ел аузында Есім хан «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен жақсы белгілі, яғни, ол аса ірі денелі адам болған. Бұл аталған сүйек ұзын бойлы Есім хандыкі болғандығы туралы болжам жасауымызға мүмкіндік береді [7].

Есім ханды Ташкент маңындағы Шайхантаурда жерленген деп тұжырым жасаушылар да бар. Бұған М.Тынышпаевтың «Ер жүрек Есім хан шығыстағы қалмақтарға аттанып бара жатып, Түркістанға Тұрсын ханды шақыртыпты. Ташкентті билеп отырған Тұрсын ханға қатаған мен қаңлы рулары бағынышты екен. Есім оған бүкіл халықты бас-

қаруға береді және өз отбасына ерекше қарауды тапсырады. Тұрсын хан Есім ханның барлық тапсырмасын бұлжытпай орындауға ант береді. Сөйтіп, Есім хан соғысқа аттанып кетеді, ал Тұрсын хан Ташкентке оралады. Есім хан жорықта екі жыл болып, қалмақтарды талқандайды да, әскерін ауылдарына таратып, кейін қайтады. Жолда Күйік тауының маңында Тұрсын ханның бұзауларын бағып жүрген бір кемпірді көреді. Кемпір жылап тұрып «өзінің батыр ұлы Есімнің жорықтан қайтып оралған соң ханшаға мал бақтырып қойған сұмпады Тұрсыннан кек алатынын» жеткізеді. Есім хан сол арада өз анасын таниды да, кеудесін қатты ыза мен күйік кернейді. Осыған байланысты, аталмыш жер «Күйік» деп аталып кетіпті. Арыс өзені бойымен келе жатып қазіргі кезде «Құтырған» деп аталатын жерде Тұрсын тонауға ұшыратқан өз ауылының жұртына кезігеді. Ол жерде Есімнің бала-шағасы Тұрсынның малын бағып жүр екен. Ашуға булыққан Есім хан жаңа әскер жиып, Тұрсын ханға аттанады, ал жер атауы сол себепті де «Құтырған» деп аталып кетеді. Есім хан Тұрсынға тез жетіп, оның қарамағындағы қатағандарды қырып салады, Тұрсынның өзін шауып, «Хан Тұрсынды ант ұрсын» деп өз қолымен оны өлтіреді» [8, 157-158-б.],— деген жазбасы мен Марғасқа жыраудың:

Ей, Қатаған хан Тұрсын!
Кім арамды ант ұрсын.
Жазықсыз елді жылатып,
Жер тәңірісіп жатырсың,
Хан емесің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың!
Алтын тақта жатсаң да
Қазаң жетті қапылсын!
Еңсегей бойлы ер Есім,
Есігіңе келіп тұр,
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды,

Кешікпей содан қатарсың!— деп жырлайтын суреттемесіндегі дәлелдер [9, 52-б.] екі хан арасын-

дағы шиеленістің соңы жөніндегі тарихи деректер Есім хан қайтыс болғаннан кейін мұрдесін Тұрсын хан адамдары қорлауы мүмкін деген оймен бұл жерге қоймайды деп тұжырым жасауымызға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Есім ханнан бастап қазақтың барлық ресми хандары мен заманында саяси қайраткер, қолбасшы, рухани көсем дәрежесіне дейін жеткен тұлғалар да Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанына жерлеуді ұрпақтарына аманаттады. Бұл тарихи шаһар Түркістанның ролі мен маңызын, қасиеті мен құдіретін шын сезінгендіктен болар.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается жизнь Есим хана, который сделал Туркестана, столицей Казахского ханства. Анализируются исторические и археологические сведения о погребении казахского хана в мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шөреков Ы. Исатай — Махамбет. Ташкент: Қазақтың мемлекет баспасының Күншығыс бөлімі, 1926. - 66-б.
2. Кәрібаев Б. «Есім хан», - Алматы, - 2010. 18-б.
3. Әбілғазы Баһадүр. «Түрік шежіресі», - Алматы: Қазақстан, - 1992, - 189-б.
4. Қадырғали Жалайыр. «Шежірелер жинағы». - Алматы: Қазақстан, - 1997. - 122-б.
5. Записки о Кохандском ханстве хорунжего Н.И.Потанина // Военный журнал, - СПб., - 1831, №4, С.102-139.
6. Архив НИПИ ПМК и Архив музея-заповедника «Азрет Султан» инв. №100. Топо-план и план благоустройства охранной зоны.
7. Тұяқбаев М. «Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар», - Алматы, - 2000. - 265-б.
8. Тынышпаев М. Материалы истории киргиз - казахского народа. -Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, - 1925.
9. «Ай заман-ай, заман ай», - Алматы. -1991. - 52-б.

ЖАБАЙ АҚИҚАТЫ ҚАШАН АЙҚЫНДАЛАДЫ?

Ер Жәнібектің 300 жылдық мерейтойы қарсаңында, яғни, 2006 жылдың 9 маусымында Алматы қаласының Ғалымдар үйінде ғылыми мәслихат өткізілгені мәлім. Осы мәслихатта пікірін ортаға салған қазақ әдебиеті тарихының білгірі, профессор Тұрсынбек Кәкішев «советтік тәрбие көріп, ру атауын айтудан жасқанатын, тіпті, қорқатын тар шеңберлі түсініктің» тас-талқанын шығарған. Марқұм ғалым: «Ұлттық рухымыздың мәртебесін көтеру аса қажет болып отырған бүгінгі таңда батырларымызды жоқтау, олардың атын атап, аруағын аунату ешқандай ұлыстық, рулық түс алмайды. Сол үшін де Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Шақшақұлы Жәнібек және Керей Ер Жәнібек есімдері ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан рухымыздың білгі болып келе жатыр... Ендеше оларды ана рудың, мына рудың батыры деп бөлу ұлттық ұйымтқымызды ірітетін жетесіздік деп білемін. Керей Ер Жәнібек – Керейдің батыры ғана емес, қазақтың ұлы батырларының бірі. Жәнібек Керей болғандығына еш кінәлі емес!»— дей келіп,

жиналған қазақтың ығайлары мен сығайларын түпсіз тереңге жетелеп, ой мәйегінің дәнін ауыздарына салған. Сондағы мәйек сөз мынау:

«Батырдың аты қалай шығады, ол несімен тарихта қалады? Әрине, еліне көрсеткен еңбегі үшін! Еліне, жеріне маңдай терін, жүрек қанын арнаған батырлар ғана халық жүрегінде сақталады. Олай болса Ер Жәнібектің керей елінің ұранына айналуы жайдан-жай емес»,— деген екен дегдар ғалым сол жиында.

Ғалымның осы сөзін Жәди Шәкеннің жазған дүниесінен ғаламтор арқылы жақында ғана оқыдым. Оның алдында медицина ғылымының докторы, атақты дәрігер, елге сыйлы азамат Уатқан Сәйпіл: «Абақ Керейдің бір тармағы Көнсадақ руының ұраны Жабай болып аталуы көп сырды аңғартады. Бабамыздың есімі бізге шежіре арқылы «Батыр Жабай», «Ер Жабай», «Ақыр Жабай» болып жетті. Қазақтың қазіргі жазылып жатқан тарихының бастау бұлағы – шежіре. Шежіре мен тарихты еш ажыратуға болмайды. Керей мен көнсадақ шежіресінде, қазақтың жыр-дастандарында Жабай

бабамыз жөнінде деректер мен дәйектер жетерлік. Тіпті, жер-су атаулары да бар. Сондықтан, сен ешкімнен, ештеңеден жасқанба», – деп еді.

Бұрындар бұл сөз жанашыр інім Әділет тарапынан да айтылып жүрген-тін. Ол інім өз бетімен ғаламторды ақтарыстырып, Жабайға немесе көнсадаққа қатысты бірдеңе таба қалса, хабарласып, пікірлесіп, жас та болса, келелі ойларын білдіретін.

Жоғарыдағы марқұм Тұрсынбек Кәкішевтің: «... Олай болса Ер Жәнібектің керей елінің ұранына айналуы жайдан жай емес», – деген сөзі, Уатқан Сәйпіл ағамыздың жүрекжарды пікірі, Әділет секілді інілеріміздің келелі ойлары жасыған көңілімді қайта жанып, қолтығымнан демеді, қалаымды қолыма қайта ұстатты. Өйткені, Ашамайлы керейлер тарапынан естіген сөздерім мені бүгежектетіп кеткен. Бірақ, «бір жаманның бір жақсысы бар» дейді ғой қазақ, ендігі жерде Жабай атын естісем, не оқысам, бас салып жабыса бермейтін болдым. Алдыңғы ойларымнан бас тартпасам да, өремнің өлшемімен саралайтын дәрежеге жеттім.

2010 жылы әкем Жұмахан Мәмиұлы Сәбитовтың «Гридан-Полиграф» баспасынан «Аманат» атты кітабы жарық көрген еді. Кітапты баспаға әзірлеген – өзім, редакторы – қазақтың өткені мен бүгінгі тарихын жақсы білетін атақты ақын Әбубәкір Қайран. Кітап, негізінен, әкемнің өлеңдерінен тұрады, дегенмен, соңғы жағында қазақ тарихы мен шежіреден, әулеттік тауарихтан мағлұмат беріледі. Осы бөлімге әкем «Тарихнама» деп атау қойыпты. Бұл жөнінде кітап редакторы Әбубәкір Қайран түйіндемесінде «...«Тарихнама» бөлімінде Жұмақан ақсақал, тарихшы-ғалымдардай, өткенге ой мен білім жүгіртіп, өз әулетінің тегі мен осы күнге дейінгі ұрпақтары жөнінде мол деректер келтірген. Әулеттегі белді-беделді батырлар, атақты адамдар жайлы жалаң айтып қана қоймай, оны нақты ғылыми дәлелдермен тұжырымдап отырады», – деп жазған.

Ал, осы кітаптың 212-бетінде: «...Жабай атамыз Керей Жәнібек батырмен бірге жоңғармен 40 жылдық соғыс кезінде ел бастаған батырлардың ішінде болған. Яғни, Жаппас пен Жабай – біздің батыр бабаларымыз. Көнсадақтың ұраны – Жабай.

Жабайдың сүйегі Есіл өзенінің бойында. Есіл өзені Ақмолада. Жабай жоңғар соғысында қаза болған...», – деген пікір келтіріледі.

Ал, 2014 жылы күз айында Қытайдағы Үрімжіден төте жазумен жарық көрген «Абақ керей Көнсадақ шежіресі» кітабы қолыма тиді. Маған жеткізген ҚХР азаматы, аталған кітап авторларының бірі Мағаз есімді жігіт ағасы. Сол кітаптың «Көнсадаққа ұран болған Жабай батыр туралы» бөлімін, өзім төте жазу білмегендіктен, Абылай хан атындағы Әлем тілдері университетінің профессоры, қытай тілінің маманы Бақытжан Зиядаға осы жазу қарпіне түсірттірдім. Көнсадақ шежіресіндегі Жабай батыр жөніндегі дерек: «... Ер Жәнібек бастаған ел шығысқа ауғанда, Жабай батыр жасының ұлғайып, денсаулығының нашарлап қалғандығын және өзінің төрт атадан жалғыздығымен қоса ұлы Шоланның да жалғыздығын ойлап, өзінің нағашы және қайын жұрты боп келетін Есіл бойындағы қалың Ашамайлы еліне қалып, көп өтпей қайтыс болған. Ашамайлының бір тармағы Сибан руы көп мекендеген Есіл бойындағы Аттұр деген жерде жерленген. ...Қазір сол жердегі Аша-

майлы елі «Жабай қасиетті батырымыз» деп кейбір жер, өзен аттарын Жабай атымен атап, батырдың зиратына үнемі құран оқып, нәзір беріп тұрады...», – деген пікірмен тұжырымдалып, қорытындыланады.

Бір ғажабы, қытайдағы Көнсадақ шежіресін жазушы қазақтар мен әкем бір-бірін мүлде білмесе де, екі кітаптағы пікірлердің бір-бірімен ұштасып жатқандығы. Бұл дерек – Жабай батырдың Ашамайлы керей еліне сіңгендігі және сол елдің ішінде қайтыс болып, Есіл өзенінің бойында жерленгендігі.

Енді осы ойды ары қарай өрбітіп, ақиқатты іздесек, Сұлтан Тәукеұлының «Ақыр Жәнібек» кітабынан аттап өте алмаймыз. Бұл кітап Ер Жәнібектің 300 жылдығына орай жазылып, 2014 жылы «Абзал-Ай» ЖШС-ның дайындауымен басылып шыққан екен. Кітап көркем дүние болса да, халықтың танымына жақындатылып, «Роман шежіре» деген мәртебе беріліпті, яғни, кітап – тарихи роман. **Бұл жөнінде Ер Жәнібек атындағы Халықаралық қордың президенті Мақсұт Темірбаев мырза кітаптың алғы сөзінде: «...Ақыр Жәнібек – тарихи дерегі өте мол көркем шығарма... ең бастысы – тарихи роман деген атауына лайық әрі бас кейіпкер Ер Жәнібектің образы ешбір артық мадақтаусыз, дәлме-дәл сипатта көрінген», – деп сипаттама береді.**

Кітаптың бірнеше жерінде біз іздеп отырған Жабай атамыздың есімі, әрі, оның көнсадақ руынан екені айтылған. Жазушы негізгі кейіпкердің бейнесін танытуда, оның характерін жан-жақты ашуда, ірі-ірі тарихи оқиғаларды суреттеуде Жабай сынды тарихи тұлғалардан аттап өте алмайды. Жабайтанудың іргесі енді ғана қаланып жатқандықтан, турасын айтсақ, қолымызға түскен аз-маз деректерді ғана пайдаландық. Ақиқатты табу жолында Он екі ата Абақ керейдің бір тармағы Көнсадақ руынан шыққан Жабай батырдың қазақтың әйгілі батырларына жапсырыла айтылып жүргеніне шүкір дедік, соны місе тұттық. Ендігі мақсат – қазақ әдебиеті тарихының ғұламасы Тұрсынбек Кәкішев марқұм айтқандай, Жабай батыр жөніндегі ақиқатты айқындау, оның қазақ тарихындағы орнын анықтау.

Әуелде қазақ тарихында бірнеше Жабайдың болғандығынан, әрі олардың бәрі батыр екендігінен және барлығы дерлік жоңғар соғысына қатысқанынан мүлде бейхабар едім. Жабай батырды іздеген әкемнің жазған дүниесін зерделей отырып, оның бабасын шатастырғанын білдім, күні бүгінге дейін мен де шатастырып келіппін. Өлі де ақиқатқа көз жеткізе алмай дал болып жүрмін. Ақиқатты табу, ақиқатқа жету оңай көрінбейді. Дегенмен, үміт оты жылт етті. Енді соны сөз қылайын...

Ең алдымен, үміт отын жаққан – 2014 жылы Алматы қаласынан шыққан «Ер Жәнібек Бердәулетұлы» кітабы. Ер Жәнібек халықаралық қоғамдық қоры шығарған бұл кітаптың редакция алқасы құрамында филология ғымдарының докторлары, профессорлар Т.Кәкішев пен З.Сейтжановтың, жазушы Ш.Құмарұлының, тағы басқа қазақ әдебиеті тарихы білгірлерінің болғаны біраз жайтты аңғартса керек.

«Ер Жәнібек» деген жырда, яғни, осы кітаптың 30-бетінде:

...Найманнан батыр Барақ бар,
Сүйіндіктен Олжабай,
Уақтан батыр Бармақ бар,

*Керейден шыққан батырлар:
Шақабай мен Ер Жабай,
Менің атым болады,
Қаракерей Қабанбай,
Айтулы батыр мынау да,*

Қанжығалы Бөгембай...– деген жолдар бар. Кітап 550 беттен тұрады. 3-беттен бастап 306-бетке дейін кирилл қарпімен, ал 308-беттен 508-бетке дейін төте жазумен жазылған. Мен төте жазуды білмегендіктен, оны оқи алмадым және осы жазуға түсіртіп алуды да жөн санамадым. Өйткені, мәтінде кездесетін діни есімдер мен адам аттарына түсініктеме кирилл қарпімен берілген. Мәселен, 292-бетте: «Ер Жабай – Жәнібек батырмен бір дәуірде жасаған батыр. Руы Абақ керейдің бір тармағы болған – көнсадақ руынан. Жабай есімі кейін келе көнсадақ руының ұранына айналған»,– деп, түсініктеме беріледі.

«Көнсадақ шежіресі» мен әкемнің «Аманат» кітабында Жабай батырдың өлер алдында жалғыз ұлы Шоланды аманат етіп Ашамайлы керейге келгендігі, сол елдің жеріндегі Есіл өзенінің бойында қайтыс болғаны айтылады. Бұл жөнінде Сұлтан Тәукейұлының «Ақыр Жәнібек», Шәміс Құмарұлының «Ер Жәнібек» кітаптарында да егжей-тегжейлі баяндалған (егер, кітап авторларының тарихи оқиғалар ақиқатын бұрмалағанына сенсек, санамызда қалыптасқан түсініктердің тас-талқан болатыны анық).

...Осы арада мен бір лирикалық шегініс жасайын деп отырмын. Осыдан бес-алты жыл бұрын өзімнің досым, қазақтың атақты ақыны Әбубәкір Қайранның үйіне бара қалсам, ғылым докторы, профессор, Әбубәкірдің қайнағасы Нәубәт Қалиев марқұм өзінің бала-шағасымен Астана қаласынан келіп, қонақ болып жатыр екен. Ол кісі кезінде Мәжіліс депутаты да болған, руы – тобықты. Қазақтың өткені мен кеткенінен білмейтіні жоқ, қазақ-орыс, шет елдік классиктердің де шығармаларымен жақсы таныс. Өсіресе, Абай туралы, Абай төңірегі жайлы айтқанды, Абайдың әндерін тыңдағанды ұнатады. Менің де бір әу дерлік шамам бар. Абайдың бір-екі әнін шырқап жібердім. Содан, дастархан басында әңгіме тиегі ағытылып, Нәубәт ағамыз менен қай рудан екенімді сұрады. Мен Абақ керей екенімді айттым.

–Е-е, кең қолтық керей екенсің ғой,– деген ағадан айтқан сөзінің мәнісін сұрадым. Ол кісі бұл сөздің түп-төркіні Абайда жатқанын сөз етіп, сол оқиғаны әңгімелеп берді. Абай өз руластарының сілтеген қамшысы тигеннен кейін «...бұл елде, тобықты ішінде тұрмаймын» деп, атына мініп алып, беті ауған жаққа кетсе керек. Сонда Шәкәрім мен Көкбай шылбырына оратылып жатып алып:

–Абай аға-ау, қайда барасың?– десе керек. Сол кезде Абай:

–Мына кең қолтық керейдің ішіне барып тұрамын,– депті.

Абай басынан кешкен сол оқиғаның дәл осылай өткеніне мен толық сенемін. Абақ керейлердің қазіргі мінезі жөнінде екіұдай сезімдемін, бірақ, жаугершілік қысылтаяң кездің өзінде «кеңқолтық» танытып, «жерге, билікке» таласпағанына көзім жетеді.

Жоғарыдағы екі автордың кітаптарын оқығаннан кейін осындай ой түйдім. Абақ керейлердің «ата қонысым» деп қазіргі ШҰАР жеріне көшіп баруына өз қазағынан көрген қағажуы да себеп болған сияқты.

Жабай батырдың қайын жұртында, яғни, жалғыз

ұлы Шоланның нағашылары елінде, Есіл өзенінің бойында қайтыс болғанын шежірелік және тарихи-көркем деректерден білдік. Осыны ақиқатқа бастайтын шындық деп қабылдағандықтан, әрі сенгендіктен, өзіміздің ұстанымға негізгі тірек етіп алдық.

Сұлтан Тәукейұлының «Ақыр Жәнібек» кітабының 52-бетінде:

«... Обаған, Тобыл өңірінде қалған Уақ пен Ашамайлы Сибан елі де Орға қарай ығысқан екен. 1723-ші жылы ақтабан шұбырынды болған Уақ пен Абақ керейдің алды Орға әлдеқашан жетіп, енді Тобылға таман еңкейген-ді. Арғындардың алды Ордың Қарағаш деген жеріне былтыр күзде келген. Міне, биыл күздің қара басында сол Арғындардың ізімен Уақ және Абақ Керейдің Жәдік, Жәнтекпей, Қарақас, Молқы рулары келсе, қар бір жауып, қыстың басы жақындаған мезгілде Шерушіден Айтуған мен Күнтуғанның ұрпақтары – Есет, Үсет, Ожық, Жаппас руларының соңы жетті. Тағы да ақтабан шұбырынды бола, азып-тозып жеткен елдің алдынан Ашамайлы керейдің Сибан руынан шыққан батырлары – Есет пен Қарабатыр, Уақтың Жауқашар руының бұі – Құлсары шығып, жайлы қонысқа қондыруға қол ұшын берді»,– деп жазылған. Міне, кейін Жабай батыр Абақ керейдің рулары молынан жайлаған Ашамайлы керейдің Сибан руының ішіне келіп қоныстанбағанына кім кепіл? Қазақ-жоңғар соғысында қазақ рулары мидай араласып, бірінің ішіне бірі сіңді. Қазірге дейінгі арада өткен ондаған жылдар, тіпті, діні мен ділі, тілі де жат адамдарды сол рулардың адамдарына айналдырып жіберді.

Осы сөзімді дәлелдеу үшін өз көзіммен көрген біраз жайттарды айтайын. Мен Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданындағы Қара Ертістің сол жағалауына жақын жерде туып-өстім. Ауылымызда өзге жұрт «шала қазақтар» деп атайтын 10 шақты отбасы тұрды, бірақ, олар өздерін «шала қазақпыз» демейтін. Біреуі өздерін «тоқтауылмыз», ал енді басқалары «тұзақшымыз», «тайлақпыз» деп атайтын. Әжем марқұм солардың тегін маған түсіндіретін. Біреуін «дәрбіт», басқасын «торғауыт», анаусын «қалмақ», мынауысын «дәрбөлжін» дейтін. Әжем үшін басқа болғанымен, олар мен үшін – қазақ. Әжем де, басқалар да оларды ешақашан шеттетіп көрген емес. Едірейген қазіргі келімсектердей емес, олар да қазақ үшін жандарын салған қазақтың бел баласындай еді.

Шәміс Құмарұы «Ер Жәнібек» кітабының бірнеше жерінде осы тақілеттес жайттарды баян қылады. 130-бетінде: «...орта жүздің арғын, керей, уақ қатарлы арыстарының бір бөлігі 1723 жылы ақтабан шұбырындыда аралдан арғы Ырғыз, Торғай, Ор өзендерінің бойына ауып кеткен болатын, ал қалғандары Сыр мен Қаратау, Шу өзені бойын аралас мекендеп келе жатқан»,– деп мағлұмат береді.

Абақ керейдің ата мекеніміз деп, Қара Ертістің басындағы Өр Алтай мен Тарбағатайдың күнгеі бетіне қайта қоныс тебуіне қазақ руларынан көрген теперіші де себеп болғанын жоғарыда бір сөзімізде айтқанбыз. Біздің бөрімізге Бұқар жыраудың «Керей, қайда барасың?» деген өлеңі ауыз әдебиетінен жақсы таныс. Осы өлеңнің айтылуына үлкен бір тарихи оқиға себеп болғаны жөнінде Шәміс Құмарұлы індете жазыпты. Бұқар жырау мен Өтеген батырдың керейлердің соңынан алты күндік жерден не үшін қуғанының жай-жапсарын айтпай-ақ қояйық.

Шәміс Құмарұлы көркем тілмен көріктете жазса да, шындықтың бетін ашқан. Кестелі тіліне қарап «жауырды жаба тоқиды» деп ойлағам. Жоқ, олай емес екен. Мысал келтірейік: «...Өтеген мен Бұқарды Абылай сұлтан арнайы шақырып алып:

–Ел арасына қисынсыз жерден сызат түсіп, береке бұзылды. Керей солтүстікке кетпесін, бұлайша бөлініп көше берсе, берісі мынау орта жүздің, арысы иі қазақтың тозуына апарып соғады. Керейдің өкпесін біліп, Бараққа сәлем беріңдер, тілге келсе, сол Ұлытау өңірінде қалсын,– деген.

–Тақсыр, ол маңға керей тоқтамасашы,– деген Өтеген батыр сонда.

–Ең алыс кеткенде Орға барар, барған соң көреміз. Орысқа тірелер, орыс бетінен алып дал қылған соң қайта айналар,– деген Абылай кесете сөйлеп».

Абылайдың айтып отырғаны «Абақ керейлер», бұған «ашамайлылардың» қатысы жоқ. Қазақтың береке-бірлігін ойлаған Абақ керейлер «текетіреске» бармай, руластары ашамайлылардың ішіне уақытша көшіп келуі көкейге өбден қонады. Бұқар жыраудың «Керей, қайда барасың?» өлеңі, Сұлтан Тәукейұлы мен Шәміс Құмарұлының Абақ керейлердің солтүстікте баруы жөнінде жазғандары, шежіредегі деректер мұрағаттық құжаттардан бір де бір кем емес. Абақ керейлердің, оның ішінде Жабай батырдың сілемі солтүстік аймақтағы Ашамайлы керейлердің ішінде жатыр.

Қазіргі керейлер тарихын сөз еткенде, Шыңғыс хан құрған Моңғол империясын айналып өте алмаймыз. XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан сол кездегі күш-қуаты Шыңғыс қолынан әлдеқайда күшті керейдің ханы Тұғырылға сүйеніп, Моңғол даласындағы өзге ұлыстарды өзіне қаратады. Әбден күшейіп алғаннан кейін Шыңғыс хан Тұғырылдың қолын, яғни, керей хандығының тас-талқанын шығарады. **Шыңғыс хан керейлердің шаңырағын ортасына түсіргенге дейін Өр Алтай олардың атамекені болып келген. Осыдан кейін төрт ғасыр шамасындағы уақытта Өр Алтай ойраттардың қолында қалды. Осы дерек ары қарай былайша өрбиді:** «XVIII ғасырдың басында керейлер Сыр бойында болатын. 1730 жылдар шамасында керей мен арғын арасында қақтығыс болып, Арғын жағынан Ақмырза деген адам өледі. Керей құнға жығылады. Осы даудың билігінде найман, қоңырат, қыпшақ сияқты қалыс таптардың билері іргелі арғын ұлысының сөзін сөйлегенге наразы болып, керей басшысы Сүйеншелі ұлы Барақ елін бастап, Кіші жүз қоныстанған Ор өзені бойына ауа көшеді. Бұл көш Торғай, Ор өзендеріне, одан ары Тобылға дейін барады. 1740 жылдарда азаматтары ұрысқа кеткен Керей ауылына Ор бекінісінен шыққан орыс солдаттары келіп, «аттарымызды ұрладыңдар» деп жала жауып, бала-шаға, шал-шауқандарды қинап, 60 адамын өлтіреді. Азаматтары қайтып келген соң, ызаланған керейлер бекіністі өртеп жіберіп, шығысқа ауа көшеді де, Нұра, Есіл өзендерінің бойына келіп мекендейді. Бұл тұста арғындар да Сыр бойынан осы өңірге келе бастайды. Керей, арғын арасында жер дауы, жесір дауы, мал дауы көбейе берген соң, Абақ керей әулеттері жоңғарлардан босаған Көксала, Бақанас, Аягөз, Нарын өңірлеріне ауып қоныстанады, ал ашамайлы керей Жабай батыр бас болып, Есіл өңірінде қалады» (Бәби Тоқтар. «Абақ

керейдің билік жүйесі және заң-ережелері. Абақ керей жөнінде қысқаша түсінік». Ғаламтордағы материал). Осы деректің соңғы жай сөйлемінде стильдік қате орын алған сияқты, оны «...Жабай батыр бас болып, ашамайлы керей Есіл өңірінде қалады» деп оқылса, бұл көп жайтты аңғартады. Өйткені, айтылатын негізгі ой – ашамайлылардың Есіл өңірінде қалуы, оларға Жабай батырдың бас болуында болып тұр ғой. Ал, осы ғаламторлық мақаладағы Жабай батырдың Абақ керейдің бір тармағы Көнсадақ екенін меңзейді.

Жабай батырды ұлықтау жөніндегі шараның басында жүрген Айбын Әубәкір маған Әлібек Ғалеевтің «Өмір арнасы – ұрпақ жалғасы» деген кітабының ксерекстен өткен көшірмесін берді. Беттері толық емес екен. Дегенмен, оқып шықтым. Оқығанымнан «...автор, әсілі, Ашамайлы керей болар...» деген ой түйдім. Осы кітаптың 23-бетінде: «...Қалмақтардың шабуылынан жасқанған Жабай батыр елін (Алдай елін) Семей жерінен осы жерге көшірмек болады»,– деген сөздер бар. Ал, 36 және 37-беттеріндегі жолдарға назар аударайық. «...Сексен мен Тоқсанға қарасты жерлер қазіргі Жамбыл ауданындағы Благовещенка, Қарғаш, Суаткөл, Амангелді, Талпын ауылдары екен. Осы жерлерді иемдеу туралы төмендегідей аңыз бар. Қытайлардың шабуылынан жасқанған Жабай батыр елін Семей жерінен осы жерге көшірмек болады»,– деген дәйек келтіріледі. Енді мұның қайсысына сенеміз? 23-беттегі ме, әлде 36-37-беттердегі дерекке ме? Керейлер кімнен қашқан? Қалмақтардан ба, әлде, қытайлардан ба? Қысқасы, кітаптағы мағлұматтан түйгеніміз – Жабай елінің шығыс өңірінен көшіп барып, солтүстік өңірге қоныстанғаны. Бұл дерек жоғарыда айтылған Жабай жөніндегі біздің пікірімізді қолдайтын сияқты боп көрінді. Мақсатымыз: кітаптағы бұл деректі жоққа шығару емес, тағы да баса айтамын: мақсат – Жабайлардың ара жігін ажырату.

Ал, осы кітаптың 32 және 33-беттеріндегі деректерді келтірейін. Автор:

«Патша үкіметінің қазақ жерін отарлауына қарсы күресте бізге жеткен аңыз деректерінің бірі Жабай батырдың баласы Сексен жайлы. Атақты Қара бидің баласы Жабай Абылай ханның мыңбасы батырларының бірі болған. Кезінде Тәтіқара ақын:

*Ағашта биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң, Бөгебайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Еменәлі Керейде ер Жабайды айт,– деп жырлаған.*

Қожаберген «Елім-ай» дастанында:

*Қиыншылық ылғи болмас әлі-ақ өтер,
Ерлерім жауды ұзатпай тентіретер.
Бөгенбай, Ерсары, Асқап, Жабай, Көшек
Қалмақты қойша қырап, зар өңіретер,–*

деген (жалпы, кітаптардан келтірілген сілтемелер сол қалпында жазылды).

Ер Жабайдың ерлігін Үмбетей, Ақтанберді, Бұқар, Жанақ ақындар да жырларына қосқан»,– деп жазады.

Тәтіқара жыраудың өлеңіндегі «Еменәлі Керейдің» ашамайлы екені анық, бұған еш талас жоқ. Сонда, Тәтіқара жырау неше Жабайды өзінің өлеңдеріне арқау еткен? **Мәселен, Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» («Көшпенділер» баспасы, Алматы, 2004) кітабының 452-бетінде:**

«Тәтіқара жырау екі көзі оттай жайнап, термеге қайта басты.

Жуан қарны іркілдеп,
Қытай қашып келеді.
Әзірейілдей зіркілдеп,

Жабай қуып береді...», – деген жолдар бар. Тәтіқараның бұл өлеңіндегі Жабай – Ұлы Жүздің қолын бастап жүрген батыр. Ал, Әлібек Ғалеевтің кітабында Тәтіқара айтатын Жабай – Орта Жүзден, оның ішінде Ашамайлы керейден шыққан батыр.

Ал енді 2015 жылы 7 наурызда ғаламторда жарияланған Еркебай Бүрлібаевтың «Жабай – Тоқсаба әулие» деген мақаласын қарастырайық. **Автор Тәтіқара жыраудың:** «Бөкейді айт, Садырменен Дулаттағы» атты өлеңін тілге тиек етіп, былайша ой түйеді. «Осындағы Еменалы Жабайды да кейбір басылымдарда Керейге жатқызып жүргені байқалады. Ал Керейлер шежіресінде Еменалы батыр әулеттерінің таралуы көрсетіліп отыратыны рас. Ал осы Керейлер шежіресінде Жабай батырдың әулеттері көрсетілген емес. Шежіреде Жабай жөнінен үнсіздік байқалынады. Енді оқырманға түсінікті болуы үшін сол 1757 жылы көктемдегі соғыс барысын жырлаған Тәтіқара жыраудың жырына тағы да сөз берейік:

Жуан қарын іркілдеп,
Қытай қашып келеді.
Әзірейілдей зіркілдеп,
Жабай қуып береді.
О заманда, бұ заман,
Мұндай қызық кім көрген?
Сан бәйгеден жүлде алған,
Шабысы соққан желмен тең.
Аты шулы Кертөбел, –

дейді. Осы жырда кертөбел мінген Жабай батырды енді соғыс алаңында көріп отырмыз. Сіргелі – Батырлардан тарайтын Жабай баба мінді делінетін кертөбел арғымақтардың тұқымы немересі Бекмұраттың тұсында да, одан кейін Жабай әулеттерінің мақтанышы болғаны жоғарыда айтылады.

Қытай-қазақ соғысы 1757 жылы көктемде қытай генералы Фудемен болғаны тарихта бар. Кезінде Қазыбек бек Тауасарұлы жазып қалдырғандай 1135 сиыр жылы (хиджа жыл санауы) көк шығып гүлдеген тұста ұрыс Тарбағатай, Алакөл төңірегінде өтеді. Екі айға созылған соғыста қытайлар көп адамынан айрылады, – дейді. Сіргелі Жабай батыр 1757 жылы осы соғыста оңтүстіктен неғып жүр деген сұрақ өзінен-өзі туындауы да заңды болар», – деп, ешкім таласа алмайтындай ой түйеді.

Міне, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» кітабындағы Жабай батырдың Ашамайлы керей емес, сіргелі руынан шыққанын Еркебай Бүрлібаев ашық айтып отыр. Алғашында «Көшпенділердегі» Жабайға мен де жабысып, өзімді ғана емес, басқаларды да шатастырдым. Қолымдағы, миымдағы деректерді сараламаған кінәмді мойындаймын.

Абақ керей көнсадақ руынан шыққан Жабай батыр 1680 жылы дүниеге келіп, 1748 жылы дүниеден өткен деп жазылады шежіреде. Ал, «Ұлттық энциклопедияда» (Алматы, 2001 жыл, 3-том, 461-бет) Ашамайлы керей Жабайдың, шамамен, 1697 жыл мен 1770 жылдар аралығында өмір сүргені жазылған (бұл дерек М.Мағауинның «Алдаспан», Н.Әбуталиевтің «Серіз сері», «Ордабасы Қожаберген» кітаптарынан алынған). Еркебай Бүрлібаев сіргелі Жабай жөнінде жоғарыда аталған мақаласында:

«...1757 жылы қытай-қазақ соғысында ұлы жүз әскерінің тізгіні алпысты алқымдаған Қойкелді батырдың қолында болса, 1758 жылы Қоқан басқыншыларына қарсы Ұлы жүз жасағының тізгінін Дулат батырлары Бөкей, Садырға, Сіргелі Жабай батырға Абылай ханның ұстатуы да әбден мүмкін ғой. Осы соғыста Жабай баба орда бұзар отызда, ел ағасы жаста екенін ескерсек, оның әулеттері Ақылбек пен Аппазбектер айтып отыратын біздің бабамыз Сіргеліні басқарған, қолында мөрі болған екен деуі де шындыққа жақындай түседі», – деп жазыпты. Осы деректі басшылыққа алсақ, **Сіргелі Жабай 1727 жылы дүниеге келген** боп шығады. Қытай мен қазақ, қазақтар мен қоқандықтардың соғысына көнсадақ Жабай батырдың қатысуы еш мүмкін емес. Жоғарыда келтірілген деректерді басшылыққа алсақ, ол 1757-1758 жылдардағы соғысқа дейін қайтыс болған. Ал, Ашамайлы керей Жабай батыр сол соғыс кезінде 60 жас шамасында. Аталған соғысқа қатысуы әбден мүмкін. Бірақ, түркілердің, бұрынғы қазақтардың әскери дәстүрін ескерсек, Ұлы жүз әскерлері қосынының тізгінін Абылай хан Орта жүзден шыққан Ашамайлы керей Жабайға ұстата ма? Әрине, Қаракерей Қабанбайдың, Қанжығалы Бөгенбайдың, Уақ Баян батырдың қазақтың жалпақ даласының кез-келген жерінде жаумен жағаласып жүргенін тарихи әдебиеттерден жақсы білеміз. Бірақ, Қабанбай наймандарды, Бөгенбай арғындарды, Баян уақ пен керейлерді, Райымбек батыр албандарды бастап, үш жүздің де жерін, яғни, қазақ жерін қорғады емес пе?! Дегенмен, Әлібек Ғалеевтің «Өмір арнасы – ұрпақ жалғасы» деген шежірелік кітабында Тәтіқара жыраудың өлеңін Ашамайлы керей Жабай батырға телуі қисынға келіңкіремейді. **Ілияс Есенберлин де «Көшпенділер» кітабында:** «...Хан кеңесі Бөкей, Сағыр, Жабай басқарған Ұлы жүздің қолдары Қоқан әскерін Бадам мен Арыс өзендерінің бойында қарсы алсын деп шешті» (сонда, 474-бет). Қазақ әдебиеті тарихының білгірі, қазақтың тұңғыш тарихи романдарының негізін қалаушы І.Есенберлиннің өзі «Көшпенділер» трилогиясындағы Жабайдың Ұлы жүздің қолын бастаған батырлардың бірі болғанын айтып кеткен. **Тіпті, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «Ай, заман-ай, заман-ай...» кітабының 375-бетіндегі Тәтіқара ақын жөніндегі түсініктемесінде:** «Қамыстың басы майда, түбі сайда...» – Жыр 1756 жылы Қытай боғдыханының әскерлерімен қақтығыс кезінде туған. Қостанай облысы, Урицкий ауданының тұрғыны Қажиахмет Дәулетұлынан ақын Мәрия Хакімжанова жазып алып, Қазақ ССР Ғылым академиясына өткізген. Бөгембай туралы айтылатын жолы қысқартылып, «Әдебиет және искусство» журналында (1946, №7-8) басылды. Толық жариялануы «Ертедегі әдебиет нұсқалары» атты кітапта, (А., 1967)», – деп жазылады.

«Ойлай берсең ой көп, сөйлей берсең сөз көп» деген екен бұрындар бір данышпан. Қаза берсе, батыр Жабайлар жөніндегі және соған бастайтын, әрі, соны меңзейтін дерек таусылар емес. Жабайларды шатастырмас үшін шежірешілерге, тарихшылар мен әдебиетшілерге, былайғы жұртқа ой салу үшін осы да жеткілікті деп ойладым.

Асқар СӘБИТОВ,
ақын, жазушы, жабайтанушы.

АЛИХАН БОКЕЙХАНОВ – ЛИДЕР ДВИЖЕНИЯ АЛАШ

Роза БЕЙСЕМБИНА,
к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана и социально-
гуманитарных дисциплин КазНМУ им. С.Асфендиярова
Ғайнижамал РСАЛДИНА,
кандидат исторических наук,
доцент КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова

Уникальной личностью в казахской культуре начала XX в. является Алихан Букейханов. Духовный лидер казахов получил высшее образование в Петербургском лесном институте (1890-1894 гг.), в эти же годы экстерном закончил юридический факультет Петербургского университета. Он больше известен как общественный и государственный деятель, депутат 1-й государственной Думы России от партии кадетов, как организатор первой казахской политической партии, глава казахского национального правительства «Алаш-Орда».

Алихан Букейханов был родом из чингизидов-торе, потомок хана среднего жуза Букея. Его внешность соответствовала его высокому происхождению. Вот как описывает его портрет Мария Муканова, супруга С.Муканова: «*Букейханов оказался привлекательным человеком. Внешний вид его мне показался царственным. Высокомерный, с непонижаемым взглядом*».

А.Букейханов родился 5 марта 1866 года в Каркаралинском уезде Семипалатинской области в семье султана среднего жуза Нурмухаммеда Букейханова. Эта дата была названа самим Букейхановым на допросе в Москве в 1937 году.

В сентябре 1879 г. по июнь 1886 г. он учился в казахской мужской школе и трехклассном городском училище г. Каркаралинска. В документах он записан как султан Алихан Нурмухаммедов. В роду Букейхановых сохранился рассказ о том, как решилась дальнейшая судьба Алихана после окончания учебы в Каркаралинске. Однажды в училище прибыл сам генерал-губернатор Степного Края, желая проверить учеников на сообразительность, он задал вопрос, сколько оборотов сделало колесо его тарантаса, за столько-то верст. Первым ответил Алихан. Он назвал совершенно вымышленную цифру, ведь проверять бы все равно никто не стал. Губернатор посмеялся, но находчивостью мальчика остался доволен и рекомендовал его для дальнейшей учебы. Уже летом 1886 года киргизский мальчик, султан Алихан Нурмухаммедов прибыл в Омск и был зачислен в местное техническое училище.

В 1890 году Букейханов поступил в Санкт-Петербургский лесотехнический институт. Директор Омского технического училища ходатайствовал перед Каркаралинским уездным начальником о выдаче ему стипендии «*ибо поступление его желательно ввиду, весьма отличных его успехов и безупречного поведения*». Тогда же Алихан поменял фамилию Нурмухаммедова на Букейханова.

Деятельность его была многообразна: как ученый он был участником научных экспедиций, автором ряда научных исследований по лесоводству, экономике, истории, этнографии, фольклористике. Его можно назвать первым абаеведом-биографом,

исследователем творчества Абая. А.Букейханов отредактировал первый сборник стихов и назиданий Абая, изданный в 1909 г. в Санкт-Петербурге. Он переводит на казахский язык и широко пропагандирует произведения Льва Толстого, Чехова, Короленко, знакомит русскую общественность с казахским фольклором. Принял участие в экспедиции экономиста-статистика Ф.А.Щербины по исследованию экономических сторон быта, уклада жизни казахов, что открыло ему глаза на бесправие, нищету своего народа в условиях колониального гнета.

А.Букейханов активно занимался литературно-журналистской деятельностью. Являясь профессиональным ученым-лесоводом и юристом, в Анкете арестанта в графе «род занятия» он указал – журналист. В общей сложности им были опубликованы более тысяч статей. В газете «Иртыш» найдены – 40 статей под тем же псевдонимом. Эти статьи в 1930 году были опубликованы во французской газете «Фигаро». Его можно по праву считать первым профессиональным журналистом и основателем казахской публицистики.

В период после падения самодержавия лидеры Алаш стали широко пропагандировать идеи свободы и единения казахского народа во имя идеалов будущего и восстановления своей государственности. В газете «Казак» они разъясняли принципы государственного управления, приемлемые для казахов.

Наряду с общими проблемами, стоявшими перед казахским народом в этот переходный период времени на съездах все настойчивее звучала мысль о необходимости создания самостоятельной национальной партии.

Являясь членом партии кадетов, Букейханов еще в 1905 году предпринял попытку создать филиал партии «Народная свобода», но она закончилась неудачей. Ядром политической доктрины партии кадетов была идея государственности, единства Российской империи. Будучи членом ЦК партии, А.Букейханов осознавал политическую сущность, что и сказалось в его последующих действиях. Видимо не случайным было его членство в масонской ложе, главная цель которой заключалась в свержении царизма. «*Некоторые ее члены рассматривали будущее Российской империи, особенно накануне Февральской революции, в ее федеративном устройстве, по образу Северной Америки, субъектом которой служили штаты, соединенные между собой единой конституцией, но сохранившие при этом все признаки автономии*». Данная позиция вполне отвечала политическим интересам казахской интеллигенции.

Высоко эрудированный гуманист, он уже в начале XX века признается казахской интеллигенцией как лидер нации. Авторитет А.Букейханова был настолько велик, что находясь в тюрьме

Павлодара за выступление на съезде земских и городских деятелей в Москве в 1905 г. с требованиями равных прав для 5 млн. казахов, он был избран депутатом в первую Государственную Думу казахами Семипалатинской области. Алихан Букейханов приветствовал победу февральской революции, был комиссаром Временного правительства от Тургайской области. В декабре 1917 года на Всеказахском съезде в Оренбурге был избран руководителем партии «Алаш» и возглавил Алашординское правительство.

Создание Казахской автономии и, таким образом, возникновение Казахского демократического государства в рамках России было действительно крупным историческим событием в жизни казахского народа, попыткой восстановления государственности, утраченной вследствие колониальной зависимости. Внук А.Букейханова Срым Букейханов вспоминает: *«...Вся его жизнь была сконцентрирована на создании автономного государства, в котором все народы будут равны, а казахов наконец-то перестанут ущемлять в праве на развитие своей культуры, языка и традиций. Алихан был настолько многообразен, что я считаю его равным деятелем эпохи Ренессанса».*

Однако недолгой была жизнь этой автономии, не признавшей легитимности большевиков. В поисках признания и гаранта национальной автономии «Алаш», она пыталась найти понимание в лагере антисоветских сил, в частности у Дутова. Однако казачий атаман был ярым сторонником «единой и неделимой России». Более откровенным был адмирал Колчак, который на просьбу Алаш-Орды о налаживании военного сотрудничества ответил: *«... в борьбе против большевизма русские не нуждаются в поддержке киргиз-инородцев».*

От сотрудничества с лидерами белого движения руководство партии попыталось перейти к диалогу с советским правительством. Однако программные установки «Алаш» не встретили понимания у большевистских лидеров. Они мыслили решение вопросов национально-государственного строительства исключительно в пределах советской империи. Необходимость достижения компромисса между различными слоями общества вынудила лидеров большевизма обратиться к национальной интеллигенции. **И.Сталин отмечал:** *«было бы неразумно, вредно для дела отталкивать от себя ... малочисленные группы местных интеллигентов».* В 1920 году председатель Кирбюро РКП (б) Юдовский выдвинул лозунг *«Равняйтесь на киргизскую интеллигенцию!».*

В этой связи считаем уместным привести воспоминания В.Н.Соколова, представителя Сибревкома из книги академика С.Б.Бейсембаева «Ленин и Казахстан». (Алма-Ата. 1968). Так, на повестке одного из заседаний стоял вопрос о возвращении Акмолинской и Семипалатинской областей Казахстану, на которые претендовал Сибревком. Обращаясь к представителям Казахстана, среди них был Галим Тажибаев, Ленин спросил: *«Что хуже – казаки над вами или вы над казаками?»* Тажибаев ответил – *«Оба плохая. Зачем «над», зачем «под»... Вместе надо».*

Довольный В.И.Ленин, взглянув на представителя Сибири Н. Николаева, отметил: *«Учиться надо, правда? Учиться управлять ... и уживаться с*

друзьями». Комментарии, как говорится, излишни.

А.Букейханов в 1919-1920 гг. во главе делегатов ездил в Москву и лично встречался с Ульяновым-Лениным. В 1920-1921 гг. работал одним из руководителей Наркомзема. В 1921 году после смерти супруги Елены Яковлевны добровольно отстранился от активной деятельности и уехал в родные края в Токрынскую волость.

Но его нахождение в Казахстане было нежелательным и опасным для советской власти. Руководители Центра решили проявить заботу о здоровье пожилого человека и отозвать его в Москву. В конце 1921 г. он был арестован и под конвоем доставлен в столицу, где его ждала персональная квартира, в бывшем доме графа Шереметьева, в центре Москвы. Под этим благовидным предлогом Советы скрывали свою основную цель – изолировать его от народа и держать опытного политического деятеля под контролем. В Москве он работал литературным сотрудником, ему была предложена должность профессора в Ленинградском университете. Впервые им были проведены антропологические работы относительно местного населения. По итогам работы экспедиции им был опубликован научный очерк *«Казахи. Антропологическое исследование»* (Вып. 15. Ленинград, 1926).

Несмотря на амнистию, объявленную участникам движения «Алаш» в первые годы советской власти, невзирая на то, что в дальнейшем никто из них никакой политической деятельностью не занимался, спустя много лет была учинена расправа над выдающимися представителями национальной интеллигенции. Одним из пунктов обвинения были то, что они «являются японскими шпионами». Обвинения в шпионаже в пользу Японии имели свои (косвенные) основания.

Основатель «Алаша» мечтал превратить казахскую степь во вторую Японию. Х.Досмухамедов писал: *«Когда подумаешь, что кроме тебя десятки и сотни казахов получают высшее образование, то приходишь к мысли, что этот народ способен к труду и прогрессу, что он может быть, когда-нибудь займет в мировом господстве одно из почетных мест, что он может сделаться второй Японией».*

В 1937 году Алихан Букейханов был арестован. «Японофил» – одно из обвинений, на основании которых лидер «Алаш» 27.09.1937 года был приговорен к расстрелу.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аккулы С.А.** Букейханов и русское масонство. – Простор. 1994. № 3.
2. **Аманжолова Д.А.** - Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. М.: 1994.
3. **Бисембаев С.** – Ленин и Казахстан. – Алма-Ата. 1968.
4. **Григорьев В.К.** Алаш-Орда – Заря. – 1990. - № 1-2.
5. **Козыбаев М.К.** - Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Алматы. 2000.
6. **Койгельдиев М.** Движение Алаш. - Алматы. 1995.
7. **Нурмагамбетова Р.К.** – Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы 1920-1990-е годы XX в. - Алматы. 2003.
8. **Нурпейсов К.Н.** -Алаш һәм Алашорда. - Алматы. 1995.
9. Central Asia monitor. - 2012. Июнь 22.
10. Казахи в Российской Думе начала XX века. – Приуралье. 2006. Сентябрь.

ХАЛҚЫ ҮШІН ТӨГІЛГЕН ТЕР

Досалы САЛҚЫНБЕК,
ҚазҰАУ-дың кафедра меңгерушісі,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Биыл көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиет зерттеушісі, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының дүниеге келгеніне 120 жыл толды. Ол 1898 жылы қараша айында Семей қаласында дүниеге келді. Әкесі Мұстамбай Жауғашов Семей уезіне қарасты Қандығұтай болысы Сыбан руының қазағы болатын. Жастайынан жетім қалып, жалшы болып жүрген Мұстамбай Семейдің атақты көпесі Тінібайдың саудагерлеріне жалданып, олардың елден жинаған малдарын айдасып, Семей қаласына келеді. Жұмысқа мықты, тілалғыш Мұстамбай Тінібай байдың саудагерлеріне жағымды малайдың біріне айналып, бірнеше жыл қора тазалайтын жұмысшы болып еңбек етеді. Тінібайдың дәулеті шайқалған соң, одан шығып, Семейде параходтан жүк түсіруші, қайық айдаушы, Алексеевтың жүн жуатын заводында жұмысшы сияқты әр түрлі ауыр бейнетпен тіршілік етеді. Күші азайып, жасы ұлғайған шағында етікші болып еңбек етіп, Семейдің негізгі жатақтарының бірі болды.

Жастайынан қағілез, оқуға зерек болып өскен Ыдырысты әкесі Тінібай мешітіндегі медресеге оқуға берген. Оқуға деген ынтасы зор Ыдырыс одан соң Семейдегі екі сыныптық орыс-қазақ училищесін өте жақсы бітіреді. Ол жалпы әлемді қамтыған бірінші дүние жүзілік соғыстың жүріп жатқан кезі болатын. Ресей империясының бұл соғысқа қатысуы қазақ елі сияқты отар елдерге үлкен ауыртпалық әкелді. Қазақтың ұлт-азаттық күресі және өз жанұясының басындағы ауыр тұрмыстық жағдай жас Ыдырысты ерте есейтіп, жұмысқа араластырды. 1917 жылғы ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы мен Қазан социалистік төңкерісі кезінде ол Семейдегі почта-байланыс қызметкері болатын.

Жастайынан кедейшіліктің тауқыметін көп көрген Ы.Мұстамбайұлына ел арасындағы большевиктік үгіт-насихаттың недәуір әсері болды. 1917 жылдың аяғында Семей қаласында кеңес өкіметі орнағаннан кейін, ол почта-телеграф қызметкерлері атынан Семей кеңестік депутаттығына ұсынылады. Ал 1918 жылдың сәуір айында Алаш аудандық (Семей қаласының жаңа Семей-Заречная слободка бөлігін Алаш қайраткерлері «Алаш қаласы» деп атаған) депутаттар кеңесі төрағасының орынбасары және Семей уездік депутаттар кеңесінің төралқа мүшелігіне сайланады.

Осы жылдары кеңестік негіздегі Қазақ автономиясын құруға дайындық жұмыстары жүріп жатты. Осыған орай партия мен кеңестік ұйымдардың жұмысын қандай бағытта жүргізу қажет, өкіметтің басқару органына қай әлеуметтік топ жетекшілік жасайды, ұлттық мүддені қалай қорғаймыз деген сынды өзекті сұрақтар ұлт жанашырлары ойлантпай қоймады. Ресей империясы кезіндегі жан-жаққа бөлшектеніп кеткен байырғы қазақ жерлерін біріктіру сынды қасиетті де, қажырлы жұмыстар да ұлт жанашырлары тарапынан атқарылып жатқан

еді. Қазақ автономиясының шекарасын анықтап, Қазақстан кеңестерінің құрылтай съезіне ұсыну, көптеген кедергілерімен, әсіресе, ұлы орыстық шовинизммен күрес түрінде жүрді.

Қазақ кеңестік автономиясын құру туралы декрет шығып, оның территориясы белгіленіп, кеңестік басшылық органдары сайланғанымен, Ақмола мен Семей губерниялары Қазақстанға бірден берілмеді. Ұлы орыстық шовинизммен уланған Сібір ревкомының басшылары бұл жерлердің Қазақстанға қосылуын тежеп бақты. Бұл кезде Семей губерниясының басшылығында отырған өзге ұлттың өкілдері де Ресейге қарай бұра тартты. Осындай қиын жағдайда қазақтың ұлтжанды қайраткерлері аймақтың Қазақстанға қайтарылуы жолында көп күш-қайрат жасады. Мәселен, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төтенше өкілі Сымағұл Сәдуақасов Семейге келгенде бірыңғай орыстардан тұратын губерниялық атқару комитетін таратып, жаңадан Ыдырыс Мұстамбайұлы, Нығмет Нұрмақұлы, Мұхтар Әуезов сынды қазақ қызметкерлерімен толықтырылған губревком құрып, Семей губерниясын бөлшектемей, Қазақстанға қосуға қол жеткізеді.

Ыдырыс Мұстамбайұлының қайраткерлік жолының екінші бір қыры заңдық қадағалаушы прокуратура саласының негізін қалауда айқын көрінді. Жаңадан құрылған республикада заңгерлердің тапшылығына байланысты, өзін партиялық және кеңестік жұмыстарда көрсете білген сауатты және жауапты қызметкерлерді прокурорлық жұмыстарға тарту барысында **1922 жылы Ыдырыс Мұстамбайұлы Орал губерниясының прокуроры болып тағайындалады.** Жаңа үкімет өзінің заңдық билігін енді орнатып, қадағалаушы заңдық органдардың жұмысын енді қарқын алып келе жатқан аймақта қашанда алғашқы істі бастау, ұйымдастыру қиынның-қиыны екені белгілі жағдай. Заңгерлік білімі жоқ Ыдырыс Мұстамбайұлы үшін бұған дейін губерниядағы әртүрлі жауапты қызметтерді атқару барысында Орал қаласындағы белгілі заңгерлер Бақытжан Қаратаев пен оның інісі Арон Қаратаевпен жақсы таныс, аралас-құралас болуы көп көмегін тигізді. Ол ағайынды заңгерлерден өзіне қажетті ақыл-кеңестер ала отырып, өзінің заң саласындағы білімін шыңдай түсті. Бұл ұлтжанды қайраткерлерді ұлт мүддесі жолындағы асыл армандар мен идеялық мүдделестік тез табыстырған болатын.

Ы.Мұстамбайұлы губерния прокуроры міндетіне кіріскеннен кейін бірінші кезекте прокурорлық қадағалаушы орган қызметіне жергілікті ұлттың өкілдерін көптеп тартуды қолға алды. Қандай да жауапты қызметтерді тапсырмасын, бел шеше кірісетін жас қысқа мерзім ішінде губерниядағы прокуратура органын аяғынан тік тұрғызып, қадағалау қызметін ұйымдастырады. Ыдырыс Мұстамбайұлын айыптау науқаны ұйымдастырылғанда Оралда бірге қызметтес болғандар

оның дәреже деңгейін мойындауға мәжбүр болады. **Айталық Орал губаткомының мүшесі Забиров Голощекинге «уклондар» туралы жазған хатында Оралдағы Қазақ коммунистері екіге бөлінді «правые националисты уклоном и левые с интернационалистическим оттенком. 1-группе Каратилеуов, Мустамбаев, Джантилеуов, Утеулиев, 2-группе Айтиев, Косабулатов, Абдрахманов, Итмагамбетов. Я считал и считаю, что эти товарищи (Мустамбаев, Каратилеуов, Джантилеуов и др.) как коммунисты ни в коем случае не хуже других, а наоборот по своей прямоте, искренности они лучше»,**— деп ашық жазады [1].

Мұстамбайұлы 1924 жылы Ақмола губерниясының прокурорлығына ауыстырылғаннан кейін де губерниядағы заңдық қадағалаушы органның аяғынан тұрып кетуіне бар күш-жігерін салды. Бұл қызметтерде ол өзінің турашыл, қайтпас, қайсар мінезін танытып, халық арасында кеңінен танымал болды. Губернияның прокуроры қызметін атқара жүріп, губернияның әлеуметтік-экономикалық жағдайын да назардан тыс қалдырмады. Ол өзінің тиісті органдардан алынған нақты мәліметтер арқылы жоғарғы жаққа жолданған есепті баяндамаларында губернияның тұрмыстық және экономикалық жағдайының мүшкіл халін бүкпесіз талдап жазады. Ыдырыс Мұстамбайұлының есепті баяндамаларындағы ерекше назар аударатын жағдайлардың бірі — губерниядағы көшпелі қазақтың аштыққа ұшырауы жөніндегі хабарламасы және оны алдағы уақытта болдырмау жөнінде айтқан ұсыныс-пікірлері. Ол Ақмола губерниясындағы қазақ халқының аштыққа ұшырау себептеріне терең үңілу керектігіне баса назар аударып, оның негізгі себептері біреулер айтып жүргендей астықтың болмауынан ғана емес, біздің шаруашылық дамуымызда қалыптасып отырған қарама-қайшылықта дей келе: *«Биылғы жылы Ақмола уезінде мен көріп отырған аштық, басқа да түрде және қайта-қайта қайталанып отыратынына сенімдімін»* деумен қатар, осындай жағдайлар қайта болмас үшін, мал шаруашылығын ғылыми негізде ұйымдастыруды біртіндеп қазақ тұрғындарын мемлекеттік қаржыдан отырықшылыққа көшіру жөніндегі шараларды қолға алуға ұсыныс жасайды [2].

1924-1925 жылдар қазақ жерлерін біріктірудің аяқталуымен және Қазақ автономиясының орталығын Ақмешітке көшіруімен айшықтала түскені белгілі. Осындай қыруар шаруалардың қызған шағында 1925 жылы 18 сәуір күні болған Қазақ аймақтық РК (Б) П-ның алқа мәжілісінің шешімі бойынша Ақмола губерниясының прокуроры Ы.Мұстамбайұлы Сырдария губерниялық атқару комитетінің төрағасы болып сайланды. Бұл кезең шын мәнісінде Ы.Мұстамбайұлы үшін өте бір жауапты кезеңнің бірі болған еді. Бар болғаны 27 жасында Астаналық губернияның атқару комитетін басқару енді ғана Астаналық статуска ие болған қаланың әлеуметтік-экономикалық және мәдени қызметін жандандыру ісі және Сырдария облысының Түркістан автономиясынан бөлінгеннен кейінгі Қазақ автономиясының құрамына орнықтыру мәселелері оған оңай болмады. Дегенмен де, қысқа мерзім ішінде Ы.Мұстамбайұлы Қызылорда қаласы астанаға айланып барлық басшылық органдары көшіп келіп, орналасып болғаннан кейін қаржы тапшылығына қарамастан губернияның әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуда және территориялық қайта құрылымдар жасауда бар күш жігерін жұмсап, біршама жұмыстарды атқарды.

Ыдырыс Ыстамбайұлы өз өмірінің жарқын белестерінің бір кезеңі болып табылатын Сырдария губаткомының төрағасы қызметінде бір жылдан сәл аса ғана мерзімде еңбек етті. Бұл жылдары жалпы Қазақстан аймағында билік үшін өзара талас-тартыс, бірін-бірі жікшілдікпен ұлтшылдықпен айыптау «науқаны», күресі қызып тұрған кез еді. Оның үстіне Сырдария губерниясының астаналық губерния болуы, Ы.Мұстамбайұлы сынды қайраткерді осы қызу таластың, саяси күрестің бел ортасынан бірақ шығарды. Осы саяси күрестің ортасында жүрген Ыдырыс Мұстамбайұлы губаткомның төрағасы қызметінде ең бірінші кезекке ұлт мүддесін қойды. Өз ұлтының мүддесі үшін күресті. Осынау қасиетті күресті атқарып жүрген қайраткердің қызметтік жолы халқымыз «қужақ» атаған Ф.Голощекинмен түйіскен еді. Қайраткердің кеңестік құрылысты жүргізу барысындағы ұлт мүддесін көздеген батыл ойлары мен қадамдары Голощекинге ұнамағаны белгілі. Сондықтан ол губатком төрағасы Ыдырыс Мұстамбайұлының іс-әрекетінен кінәрат табуға тырысты. Оның арты ашық түрдегі саяси күреске ұласты. **1926 жылы 17 қарашада болған БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің бюро мәжілісінде Ыдырыс Мұстамбайұлының жұмысы жөнінде мәселе қаралып: «Жолдас Мұстамбаевты Сырдария губерниясынан кері шақырып алу. Оны пайдалану жөніндегі мәселені, ол келгеннен кейін шешу. Сырдария губерниясы атқару комитетінің төрағасы қызметіне жолдас Жанайдар Сәдуақасовты ұсыну»** жөнінде қаулы қабылданады [3]. Сондай-ақ, 1926 жылы қараша айында Қазақ өлкелік партия комитеті мен өлкелік бақылау комиссиясының біріккен пленумында «Ішкі саяси жағдай туралы» деген тақырыпта баяндама жасаған Ф.Голощекин Қазақстандық партия ұйымында қалыптасып отырған «жікшілдікті» сынаған болып, өзінің қарсыластары қазақтың ұлтжанды қайраткерлері С.Қожанов, Ж.Мыңбаев, С.Сәдуақасовтарға қарсы бар «кінәні» аударып, Қазақстандағы кеңестік құрылыстың ілгері дамуына барынша кедергі келтіріп отырған «жікшілдердің көсемі» етіп көрсетуге барынша күш салды. **Топшылдықтың жетекшісі ретінде, европалықтарға қарсы жалауды бетперде етіп, билікке қарсы шығып отыр деп С.Сәдуақасовты айыптаған Голощекин: «Міне, тағы бір көсем, бірақ, өлкелік емес, губерниялық жолдас Мұстамбаев, 5-ші конференциядан кейін, ол курортқа кетіп, өзінің бір қазақ жолдасына: «Барлық уақытта жолдас Голощекинге сенуге болмайды, Ежовтың қолымен Қазақстанда коммунизм орната алмайсың»,— деп жазады деген сөзін келтіріп, Ыдырыс Мұстамбайұлын сын тезіне алған болатын.** Бұл әдеттегі Голощекиннің көп көпірме сөздерінің бірі еді. Ал, *«Голощекинге сенуге болмайды, Ежовтың қолымен Қазақстанда коммунизм орната алмайсың»* деген Ыдырыс Мұстамбайұлының сөзінің көрегендік пен үлкен әлеуметтік-саяси мәні бар шындық болғанын, бұдан кейінгі жылдары Қазақстанда болған тарихи оқиғалардананық байқауымызға болады. Оның Голощекин мен Ежов сияқтыларға берген сипаттамасы сол кездің өзінде-ақ Қазақстанды және бүкіл Кеңестер одағы қамтыған аласапыран қуғын-сүргін жазалау науқандарын алдын-ала болжағандай ойға қалдырады. Міне осы кезден бастап, Ыдырыс Мұстамбайұлы Голощекин тарапынан Сәдуақасовшылдықтың «губерниялық деңгейдегі» жақтасы, қолдаушысы тұрғысынан қараланып, ашық түрде қуғынға түсті.

Кеңестік құрылыстың 20-30 жылдарындағы пар-

тиялық және кеңестік ұйымдарда қызмет атқарған қазақ қайраткерлерінің ішінде Ы.Мұстамбайұлы сол кездің өзінде-ақ Голощекиннің Қазақстанда жеке билігін орнатып, ешкімнің пікірімен санаспастан диктаторлық билік жүргізіп отырғанын батыл айта білген еді. Ол өзіне тағылған орынсыз айыптаулар мен қуғындаудан, баспасөз бетінде ұйымдастырылған кір-қоқыс жалалардан тайсалмастан бақылау комиссиясының төрағасы Титовтың сұрақтарына берген жауабында: *«Егер сіз өлкеком бюросы 7-8 адамнан тұрады десеңіз, мен түсінем, алайда, бұл арифметикалық сандар ғана, ал бүкіл өлкекомды жалғыз Голощекин басқарып отыр»*, деп оның шынайы бет пердесін айқын ашып береді [4].

Ы.Мұстамбайұлының саяси қайраткерлік жолын қысқаша тұжырымдасақ, ол өз халқының дәстүрлі шаруашылығын жетік білген. Сондықтан әу бастан-ақ қатерлі ауылшаруашылығын ұйымдастыру деген «эксперименттік» тәжірибелерге, Қазақстандағы Голощекиндік өлкелік партия комитетінің қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныстандыруды жүргізу саясатына, партия және кеңестік ұжымдардағы жергіліктендіруді жүргізудің мардымсыздығына, бай шаруашылықтарын жаппай төркілеуді жүргізуге, ұлт-аралық қатынастың дұрыс жүргізілмей, қазақ халқының ұлттық мүддесінің тапталуына қарсы болды. Өзіне бірнеше рет сөгіс беріп, сыныққа сылтау іздеген себептермен партия қатарынан шығарылып, онды-солды айыптауларға қарамастан, партиялық тазалау кезіндегі жауаптарында «бұрынғы қателіктерім, адасуларым» деп кейбір саяси көзқарастарын жұмсартып айтқанымен де қазақ халқының саяси-экономикалық өміріндегі ең маңызды және өзекті мәселелер *«Қазақстандағы партиялық басшылық, жеріліктендіруді жүргізу, жер мәселесін жүргізуде күдігім бар»* деп, алған бетінен қайтпады. Өйткені, дәл осы өзекті мәселелер бойынша бей-берекетсіздік пен шовинистік саясат көрінісі айқын білініп тұрған болатын. Сондықтан ол өз көзқарасынан таймай және оны ашық айтып, тағы да халқы үшін, елі үшін басын бәйгеге тікті.

Ол қоғамдық-саяси жұмыстармен шектеліп қалмай, көркем әдебиет, әдеби-сын мәселесіне де батыл араласып, өзінің құнды пікірлерін ортаға салған әдебиет жанашыры болды. Мәселен, Абай мұраларын қорғап қалудағы сіңірген еңбегін ерекше айтқан жөн. **Абайтанушы ғалым, Абай мұражайында ғұмыр бойы еңбек еткен Төкен Ибрагим ағамыздың:** *«1922 жылы Абайды феодалдардың ұр тоқпағы деп мақала жазылған. Ол мақаланың авторының атын ұмытыппын. Есесіне оған қарсы жазылған мақаланың авторы есімде. Ол – Ыдырыс Мұстамбаев еді. Абайтануға әлі Әуезов келмеген уақытта, алашордашылардың басына күн туып, сөйлеуге шамалары болмай тұрған шақта Абайды қорғап қалған сол кісі болатын. Жалпы, Мұстамбаев үлкен тұлға...»*, – деген пікірі, қайраткердің әдеби мұрасына берілген шынайы баға деп есептейміз [5]. Қайраткер тұлға 20-жылдары өрістеген қазақ әдеби сынына белсене араласып, *«Ұлы ақын – Абай»*, *«Көркем әдебиет туралы»*, *«Біздің таластарымыз»*, *«Сын мен баспасөз туралы»*, *«Ақын Абай және пәлсапашыл Илияс туралы»*, *«Абай»*, *«Философия казахского поэта Абая и его критика»* сынды терең де мазмұнды мақалаларын қазақ және орыс тілдерінде «Қазақ тілі», «Еңбекші қазақ», «Советская степь» газеттері мен «Жаңа әдебиет», «Қызыл Қазақстан» журналдарында жариялады.

Мұстамбайұлының бұл еңбектерінің дені пролетарлық әдебиетті жасаймыз деп, қазақ әдебие-

тінің бай мұрасын маңсұқтауға тырысқан-дарға, ұлы Абайдың атын өшіріп, тарихтан сызып тастауға білек сыбана кіріскендерге қарсы жазылды. Ол феодалдық таптың өкілін, ескілікті қорғап отыр деген таптық тар мағынадағы шолақ ойлы айыптаулардан қаймыққан жоқ. Терең мағыналы, шырайлы бай тілімен дәйекті түрде ұлы Абай мұраларын жоққа шығаруға тырысқандарға батыл тойтарыс берді.

Ы.Мұстамбайұлының М.Жұмабаевтың өлеңдері жөнінде жазған мақалалары үлкен ерлікке пара-пар. Өзі Голощекиндік қуғын-сүргінді басынан кешіріп, «топшыл, ұлтшыл, троцкишл» деген секілді қуғындаулармен сөгіс алып, партия қатарынан шығарылып жатқан қиын кезеңнің өзінде де тайсалмай, М.Жұмабаевтың бұған дейін жарияланып, әр түрлі жалалармен қатты сыналып жатқан «Тоқсанның тобы» атты өлеңі жөніндегі мақаласын 1929 жылы мамыр айында «Советская степь» газетінде «Джумабаев и «девяносто»» деген атаумен жариялайды. Көлемді, терең мағыналы талдаудан тұратын мақаласында Ыдырыс Мұстамбайұлы Мағжан ақын мұрасын жаладан арашалап, оған әділ баға береді. Алаш қайраткерлеріне араша түсудің арты саяси тұрғыдан қуғындауға, ұлы Абай мұраларын қорғаудың арты: **«өңі жасырылған Маркістік сын және ұлтшыл ақын Абай шығармаларын, Абай философиясын баспасөз бетінде насихаттау»** деген секілді айыптауларға ұласты [6].

Қазақ зиялыларын қуғындау 1937 жылдың зұлматынан әлде қайда ерте 1929 жылдың өзінде-ақ басталды. Осы жылдан бастап Алаш қайраткерлері топ-тобымен тұтқындалып, алды ату жазасына, арты ұзақ мерзімдерге сотталып жатты. Алаш қайраткерлерінің соңын ала оларға бүйрегі бұрған, қолынан келгенше қорғап қалуға тырысқан, олардың еңбектерін, тарихтағы орнын жоғары бағалаған ұлтжанды қайраткерлер де голощекиндік шолақ белсенділер тарапынан «ұлтшылдыққа», «топшылдыққа» ұрынып, партия жолынан ауытқыды деген секілді жалған жалалармен қуғындала бастады.

Ы.Мұстамбайұлы 1932 жылы шілдеде Семейдегі Қазақ геологиялық барлау институтының директоры болып тағайындалады. Бірақ бұл қайраткер тұлғаның жарқын өміріндегі соңғы қызметі болды. Ол 1933 жылы 17 қаңтар күні Мәскеуде өткелі жатқан жоғары оқу орындарының директорлар кеңесіне келгенде ОГПУ тарапынан тұтқындалады. Ол бір айдай Мәскеуде тергеліп, 1933 жылдың 18 ақпанында Алматыдағы ОГПУ-дың қарамағына жіберіледі. Қазақстандық ОГПУ-дың ерекше бөлімінде төрт айдай тергелгеннен кейінгі оған тағылған айып: **«Қазақстанда Кеңес үкіметін құлату және КСРО-дан бөлініп кету мақсатындағы жоғары оқу орындары мен қызыл армия бөлімдерімен байланысқан контрреволюциялық ұйымды және топты құрды»** болды. Ол «контрреволюциялық ұйымды құрды» деген жалған айыптауды мойындаған жоқ. Жеті айдай ОГПУ-дың абақтысында қамауда жатты. Заңды түрде сот процесі жүрмей-ақ, оның сыртынан үкім шығарылды. **1933 жылы шілде айында ол РКФСР қылмыстық кодексінің 58-ші бабының 2,11-тармақтары бойынша (революцияға қарсы қылмыстық іс-әрекеттер үшін) 5 жылға бас бостандығынан айрылды.**

20-жылдардың аяғы 30-жылдардың бас кезінде-ақ Қазақ жерінде басталған қуғын-сүргін зобалаңы 1937 жылы қайта жалғасты. Бұл жолғы қуғын-сүргіннің бет-әлпеті мен екпіні қатты болды. Әкімшіл-өміршіл тоталитарлық биліктің жан алғыш

машинасы ақ пен қараның ара жігін ажыратып жатпай-ақ атынан адам қорқатын «халық жауы» деген үрейлі пәлені ойлап тауып, халқымыздың бет қаймағына қырғидай тиді. Тіпті осыған дейін әртүрлі жалған айыптаулармен сотталып, жазасын өтеп жатқан қайраткерлердің істері қайта қаралып, тергеуге алынды. Осындай кер заманның жан-жақты қыспағына ұшырап, тар қапасына қамалып жатқан жерінен, жаза мерзімі бітпей жатып-ақ қайта алдырылып, тергеуге алынған қазақтың қайраткер тұлғаларының қатарында Ыдырыс Мұстамбайұлы да бар еді.

1937 жылы шілде айында қайта тергеуге алынған Ыдырыс Мұстамбайұлы өзіне таңылған жалған саяси айыптаулардың бірін де мойнына алған жоқ. Тергеушінің: «Сіз кеңестік билікке қарсы құрылған ұлттық ұйымның қызметіне белсенді атсалысқандығыңызды мойындайсыз ба?» деген сұрағына: «Маған тағылған кінәні мен мойныма ала алмаймын. Кеңестік билікке қарсы құрылған ұлтшылдар ұйымы туралы маған ештеме де белгілі емес және өзім ондай ұйымның мүшесі болған емеспін», – деп жауап береді [7]. **Ақыры ол 1937 жылы 16 қарашада Алматы облыстық ОГПУ үштігінің «Кеңес үкіметіне қарсы ұлтшылдық-террорлық көтеріліске және тыңшылық-диверсиялық ұйымға белсене қатысқаны үшін» деген жалған қаулысымен ату жазасына кесілді.**

Ұлт мүддесіне қалтқысыз қызмет еткен Ы.Мұстамбайұлы 34 жасында түрмеге жабылды, одан кейін 5 жыл тұтқында болып, бар болғаны 39 жасында жазықсыз әкімшіл-әміршіл жүйенің қолынан қаза тапты.

Қайраткер тұлғаның биылғы мерейтойына орай, Семей қаласында қайраткердің ескерткіші орнатылса, Семей, Орал, Петропавл, Қызылорда қалаларында көше аттары берілсе, Алматы, Астана, Семей, Орал қалаларындағы мектептерге Ы.Мұстамбайұлының аты берілсе, Ы.Мұстамбайұлының 120 жылдығына орайластырылған республикалық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырылса, шығармалар жинағын шығару қолға алынса ардақты тұлғаның алдындағы тамшыдай да болса перзенттік парызымыздың бір бөлігін өтеген болар едік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР

1. ҚР ОММ. 5-қ, 20-т, 3-іс. 37-п.
2. ҚР ПМ. 141-қ, 1-т, 488-іс. 103-п.
3. ҚР ПМ. 811-қ, 20-т, 568-іс. 30-п.
4. ҚР ПМ. 811-қ, 20-т, 568-іс. 30-п.
5. **Ибрагим Т.** Абайдың екі суреті бар, ал Құнанбайдың суреті болған емес. Қазақ әдебиеті. 2014. 17 қаңтар.
6. ҚР ПМ. 141-қ, 1-т, 2958-іс. 2-п.
7. **Қойгелдиев М.** Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. Зерттеулер. –Алматы: Жалын баспасы, 2004. Б.348.

ТАНЫСЫҢЫЗ: ЖАҢА КІТАП!

ӘЛИХАННЫҢ 15 ТОМДЫҒЫ ЖАРЫҚ КӨРДІ

2018 жылы 19 желтоқсанда ҚР Ұлттық кітапханасында Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұсынуымен шығарылған Әлихан Бөкейханның 15 томдық толық шығармаларының (Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2018. – Қазақша, орысша жинағы) және «Әлихан Бөкейхан» тұлғалық энциклопедиясының таныстырылымы өтті. Басқосуды Тарих және этнология институтының директоры З.Қабылдинов жүргізіп отырды. Кітап бумаларының лентасын қазақ тарихшыларының ақсақалы, т.ғ.д., проф. **Уахит Шалеканов**, академик **Мәмбет Қойгелдиев** бастаған бір топ қонақ кесті.

Ол көптомдықта алаш көсемінің әр жылдары қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, ғылыми зерттеулері, 1897-1901 жж. Қазақ облыстарын зерттеген «Щербина экспедициясының» материалдары, Л.Н.Толстой шығармаларынан аударған әңгімелері, өтініштері, хаттары және хаттамалары қамтылған.

15 томдық жинақта сондай-ақ Ә.Бөкейханның баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары, азаматсы (некролог), корреспонденциялар, жеделхаттар, сөйлеген сөздері, әдеби сын, фольклорлық зерттеу, ашық хаттары, саяси сатиралары, әңгімелері, фельетондары, Ә.Бөкейхан іздеп жариялаған архив құжаттары, монографиялары, хаттары, жазбалары, тарихи-анықтамалық очерктер, естелік, саяси шолу, үндеу, Мемлекеттік Думадан, Батыс майданнан жазған хаттары, Алашорданың, Бүкілресейлік уақытша үкіметтің заңнамалық қаулылары, бұйрықтары, хаттамалары, т.б. ресми құжаттар, Ресей уақытша өкіметінің комиссары ретінде шығарған бұйрықтары мен жеделхаттары, пікірлері, сонымен қатар мақалаларының ҚР Ұлттық кітапханасымен бірлесіп жасалған библиографиялық көрсеткіші бар.

«Әлихан Бөкейхан» тұлғалық энциклопедиясына Ә.Бөкейханның өмірбаяндық деректері, қайраткерлік қызметі, ғылыми, публицистикалық, аударма мұралары туралы мақалалар енгізілген. Кітапта Алаш қозғалысына қатысты мағлұматтар, Алаш қайраткерлерінің өмірбаяндары, сондай-ақ ғалым жөнінде жазылған еңбектер мен олардың авторлары туралы да мәліметтер берілді. Салтанатты шара қонақтарға арналған дастарханмен (кофе-брейк) жалғасты.

Редакция.

«ШОЛПАН» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ

Сейітқали ДҮЙСЕН,
Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
педагогика ғылымдарының кандидаты

XX ғасырдың басында қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы тарихында демократия қағидаттарына негізделген өркениетті мемлекет құру идеясын көтерген Алаш қозғалысы қайраткерлері екені қазіргі отандық тарих ғылымында мойындалған ақиқатқа айналды.

Отарлық езгіде еңсесі түскен қазақ ұлтының санасын оятып, қоғамдық-саяси өмірге тартудың бір жолы – баспасөз арқылы қазақтың жүрегіне жол табуды ойлаған Алаш қайраткерлері Ресейдегі 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістеріне дейін және осы революциялардан кейін «Қазақ», «Айқап», «Сарыарқа», «Абай», «Жас азамат», «Бірлік туы», «Шолпан», «Сана», «Таң» сияқты газет-журналдар шығарды. Осы басылымдардағы, әсіресе, Алаш қайраткерлерінің көсемсөздері сол кездегі қазақ ұлтының санасын оятқан, қазаққа жол сілтеуші, дұрыс бағыт-бағдар көрсетуші бағдарламалар сияқты болды.

Қазақ зиялыларының қазақ қоғамының саяси санасын оятып, белсенділігін көтеруге үміт артқан және өздері жұмысына қатысқан басылымның бірі «Шолпан» журналы болды. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында «Шолпан» Түркістан АКСР-і Орталық Атқару Комитетінің білім, әдебиет, шаруашылық, саяси журналы екені айтылған. Тұңғыш саны 1922 жылы қазанда жарыққа шықты. Оның «Оқу бөлімі», «Түркістандағы халық ағарту ісі» деген бөлімдерінде оқу-ағарту, бала тәрбиесі мәселелері, алғашқы кеңестік еңбек мектебінің мазмұны, оқу бағдарламасы, сабақ жүргізу әдістемесі, орыс мектептерінің оқыту тәжірибелері таныстырылып, бұл жөніндегі маңызды пікір-ұсыныстар жарияланды. Журналда көптеген ғылыми маңызды мақалалар жарық көрді. Бірақ оның кейбір мақалаларында буржуазиялық-ұлтшылдық қате тұжырымдарға жол берілген деп есептеліп, 8 саны шыққан соң журнал 1923 жылдың мамыр айында жабылды [1,530].

«Шолпан» журналының 1923 жылы 30 маусымда 6,7,8-інші біріктірілген нөмірін шығарушы Иса Тоқтыбаев деп көрсетілген [2,253]. Кезінде Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұражайының директоры қызметін атқарған ақын, зерттеуші Ханбибі Есенқараеваның ұйымдастыруымен Ташкент қаласы мұрағаттарынан журналдың нұсқаларын іздеп тауып, араб әліпбиінен (төте жазу) кирилл әрпіне көшіріп, 2010 жылы журналдың толық топтамасын кітап етіп шығарды [2].

Журнал бір жағынан саяси сипатта болғандықтан қазақ халқын Кеңес Одағы мен Орта Азиядағы және Қазақстандағы қоғамдық-саяси өмірмен таныстырып отырды. Бұл журнал сол кездегі қоғамдық өмірдің шежіресі, әрі тарихи жәдігері болып саналады.

«Шолпан» журналына сол кездегі Қазақ елінің бетке ұстар азаматтары Н.Төреқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, О.Жандосов, К.Бөриев, Х.Досмұхамедов, И.Қошқынбаев, А.Досжанова, Ә.Ди-

баев, М.Есболов, К.Жаленов, С.Айзунов, Ж.Досмұхамедов, Ә.Сыдықов, А.Арабаев, Ә.Оразбаев, С.Есова және т.б. жазып тұрған. М.Дулатов «Мадияр» деген бүркеншік есіммен жазған [2,10]. Бұл тізімнен көріп отырғанымыздай Алаш қайраткерлері мен кеңестік саясатты қолдаған қазақ зиялылары жұбын жазбай ағартушылық бағытта еңбектенгені байқалады.

Қазақ еңбекшілері өлкедегі орыс большевиктерінің іс-әрекеттеріне сенімсіздікпен қарады және олардың істеріне араласпауға тырысты. «Шолпан» газетінде «...революцияның әуелгі орнықпай тұрған күндері хукімет орыс жұмысшыларының қолында болып, Түркістанда орыстардың қожалығы ғана жүрді», – деп сипаттады [2, 21].

Журналда жарияланған материалдарды зерделегенде XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Алаш зиялылары қалыптастырған идеяны 20-жылдары революциялық-демократиялық бағыттағы зиялы қауым өкілдері де жалғастырғаны байқалады. Кеңес өкіметі Алаш қозғалысын қазақ қоғамынан аластағанымен, алаш идеясы қоғамда тамыр жайып үлгерген болатын.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қазақ әдебиетін зерттеушілер екіге жарылып, біреулері Кеңес жазушыларын ақтап, біреулері Алаш ақындарын ғана мойындап жатты. Осындай жиындардың бірінде ақиқаттан аттамайтын ғалым Тұрсынбек Кәкішев: «... Алаш партиясының азаматтары да, қазақ коммунистері де қазақ халқына қастандық ойлаған жоқ... Бір жағы Алаш партиясын тандады, бір жағы коммунистік қозғалысқа кетті. Коммуниске барған адамдар қазақ халқына қиястық жасауға, зорлық жасауға әдейі ниеттенген адамдар емес. Барлық пәле 1925 жылы Қазақстанға келген Голощекиннен басталды. Голощекин қазақ оқығандарын біріне-бірі айдап салды», – деп әділін айтқан еді [3,109].

Ресей империясының ұлттық аймақтарында, оның ішінде Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін большевиктер партиясының ұлттық бағдарламасына сәйкес бұрынғы отар халықтардың мемлекеттілігін құру мәселесі тұрды. Большевиктердің ұлт саясатының лениндік теориясы бойынша әр ұлттың бөлініп шығып, жеке мемлекет құруға дейін құқығы болды. Бірақ Кеңес өкіметі орнағаннан кейін бұл қағиданы толық орындағысы келмеді. Бұл мәселені шешуге бірінші кезекте социализм үшін күрескен еңбекшілердің мүддесі тұрғысынан қарау керек дегенді баса көрсетті. Ал бұл ұлттық мемлекеттілік – халықтың барлық топтары үшін қызмет ететін мемлекет емес, жұмысшылар мен шаруалар мемлекеті, яғни таптық мемлекет дегенді білдіреді деген қағиданы ұстанды [4,160].

Орталық Азияда 1918 жылы құрылған Түркістан АКСР-і және 1920 жылы құрылған Хорезм және Бұқар республикалары құрамында қазақ, өзбек, түрікмен,

тәжік, қырғыз, қарақалпақ ұлттары шашырап қоныстанған болатын.

Ұлттық-аумақтық мемлекеттік құрылымдарды құрушы халықтардың, оның ішінде Қазақ АКСР-нің басшылары мен жекелеген өкілдері осы кезеңде Мәскеудің алдына қайсыбір халықтың ұлттық-мемлекеттілік аясында бүкіл этникалық аумаққа бірлесуі (қайта бірігуі) туралы мәселе қоя бастады.

Енді, Түркістан АКСР-ін бөліп, оның құрамындағы негізінен қазақтар тұратын Сырдария мен Жетісу облыстарын Қазақ АКСР-не қосу, ал аталған үш республикада тұратын өзбек, түрікмен, тәжік, қырғыз, қарақалпақтардың ұлттық мемлекеттік құрылымдарын құру мәселесі күн тәртібіне қойылды [4, 218].

Бұл мәселе бойынша әр түрлі пікірлер, ұсыныстар туындады. Т.Рысқұлов 1920 жылы барлық түркі халықтарын біріктіретін Түркістан Кеңестік Республикасын құруды ұсынды. Кейінірек, яғни 1924 жылы Орта Азия экономикалық кеңесінің төрағасы М.Паскуцкий және Түркістан АКСР-нің Жер халық комиссары С.Қожанов та бұл идеяны қолдады. Олар осы үш республиканы Закавказье Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы сияқты саяси біріктіруді қолдады. Бірақ Мәскеу билігі бұл ұсыныстарды қабылдамады [4, 221].

1923 жылы наурызда Ташкентте Орта Азиядағы Бұхара, Хорезм, һәм Түркістан республикаларының конференциясы болып өтті. Журнал мақаласында конференцияға шақырудың мақсаты үш республиканың шаруа жұмыстарын бір жолға салу, бірлестіру екені айтылады. Бұл жөнінен конференцияның жұмысы жақсы болып шықты деген ақпарат бере келіп: *«Орта Азия бірлігі құрылғанда, ескеретін ісі – ұлт мәселесі, Орта Азияда тұратын нашар (материалдық жағдайлары төмен дегенді айтып тұр – С.Д.) ұлттардың, жұртшылығын сақтап қалу»*, – деп көрсетеді журнал [2, 255-256].

Журнал: *«Екі ауыз сөздің бірі, ұлт мәселесі, екі рет түртілген қаламның бірі ұлт мәселесі, ұлт мәселесі жұрттың жүрегіне тиген жоқ па? Деушілер де көп шығар. Коммунистер партиясы мемлекет ісін қолға алғаннан бастап, ұлт мәселесін, негізгі мәселе санап келеді. Ұлт мәселесін, теңдігін ұмытқан партия, ұлт мәселесіне тұншығатынына сөз жоқ деп келеді. Ұлт мәселесін дұрыс шешпей, тіпті күнбатыстың (яғни Батыс елдері – С.Д.) ісі де жөнделмейді»*, – деп, ұлт мәселесіне басты назар аудару керектігіне шақырады [2, 256].

Журнал мақаласы социалистік құрылыс ісінде ұлттардың мақсат-мүддесін ескеруді айта келе, әсіресе, Ресейде ішкі һәм сыртқы саясатты ұлт мәселесіне құрмай, бір ұлтқа екінші ұлттың істеп келген жауыздығын тыймай, ұлт теңдігін партияның негізгі істерінің алдына салмай, мемлекеттің ірі істерінен бастап майда кеңсе жұмыстарында да, әр ұлттың мұң-мұқтажын тексеріп отырмай, төңкеріс орнықпайды деген пікірге тоқталады [2, 256].

Журнал ұлт мәселесін қозғаудан қашқалақтайтын партия, кеңес қызметкерлерін, ұлт зиялыларын сынап, «Ұлт мәселесі туралы сөз ашылды деушілердің көбі ұлтшыл аты таңылады деп қорыққанынан, ұлт мәселесін қозғаудан қашады. Бұрын тұщыға үйреніп қалғандықтан, ұлт теңдігін сүймегендер», – деп мін тағады, олардың намысын оятуға тырысады [2, 256].

Журнал авторлары сонымен бірге: *«неғұрлым мемлекет ішінде тұратын ұлттардың саны көп болған сайын, сол ғұрлым, ұлт мәселесі шиеленісе*

бермек. Ұлт мәселесі хақында сөз көбейе бермек», – деген қауіптерін де жасырмайды [2, 256].

Орта Азиядағы жергілікті жұрттардың арасы неғұрлым қашықтаған сайын, сол ғұрлым, Орта Азияда отаршылдық күшейіп, неғұрлым жақындаған сайын, сол ғұрлым «түрікшілдік», «мұсылманшылдық» зорая бастайды деген қауіп айтады [2, 257].

Бұл жерде сол кездегі большевиктік идеологияның Орталық Азиядағы «пантюркизммен», «ислам дінінің сарқыншақтарымен» күрес жүргізу қажеттігі сияқты саяси науқанның лебі де сезіледі.

«Орта Азия республикалары шаруа һәм саяси жөнінен бірлесетін болса, ұлт мәселесін тіпті ескерусіз тастауға болмайды. Қай ұлттың болса да көздеген түпкі мақсаты, бостандық табу. Ол, талабы орындала бастағаннан-ақ өзінен төмен әлсіз ұлттарды пайдалану ниетіне кірісетін ұлттар да болады екен. Ол сөзді ілгеріде естуші едік. Бір екі жылдан бері қарай оны көзіміз де көріп келеді», – деп [2, 256], тәуелсіздікке қол жеткізген ұлттардың әлсіз ұлттарға қысым көрсетпеуі керектігін назарға ұсынады.

«Шолпан» журналында ұлтаралық қатынастарға қатысты жазылған материалдардан қазақ ұлтына басымдық беру, бұрынғы жылдары қазаққа қысым көрсеткен, тізесін батырған славян ұлты өкілдерінен есе қайтару сияқты жат пиғылдар байқалмайды.

Жапониялық алаштанушы ғалым, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының профессоры Томохико Уяма айтқандай, Алаш көшбасшыларының басқа ұлттармен мәмілеге келуі, ортақ тосқауылдарды шеше білуге ұмтылуы өнегелі іс болды [5].

Алаш қозғалысы қайраткерлерімен, қазақтың революциялық демократиялық бағыттағы өкілдерінің өткен ғасырдың 20-жылдарында идеялық көзқарастарындағы айырмашылықтарға қарамастан «Шолпан» журналы сияқты қазақ баспасөзі арқылы ұлт игілігі жолында, қазақ елін мекендеген өзге ұлт өкілдерінің мүдделерін ескере отырып мемлекетті қалыптастыруға, нығайтуға үндеген бірлескен еңбектері қазіргі тәуелсіздікке негіз болған іргелі істерге үлесін қосты деп түйіндеуге болады.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взгляды казахской интеллигенции на решение межнациональных проблем, на основе анализа, опубликованных в журнале «Шолпан» в 1922-1923 гг.

The article analyzes the views of the Kazakh intelligentsia on solving ethnic problems, based on an analysis published in the journal Sholpan in 1922-1923.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 9-том – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2007. - 688 бет.
2. Шолпан. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. - 440 бет.
3. Шаяхмет Ақылбек. Тұрсынбек ағаның тұғыры / Сырсандық. Сәкенге өмірін арнаған саңлақ. Екінші кітап: естеліктер. – Астана: Фолиант, 2016. – 448 бет.
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4 - том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 бет.
5. Томохико Уяма. Әр келгенде жаңа қырынан танимын. Сұхбаттасқан Светлана Ғалымжанқызы // Егемен Қазақстан. 2018 жыл, 9 қараша.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

(1941 – 1945 жылдар арасы)

Серғали ӘЛІМҚҰЛОВ (Алимкулов),
Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті –
Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс
университетінің магистрі, полковник

30-жылдардың соңына қарай Қазақстан аумағын соғыс жалыны шарпу мүмкіндігі болғандықтан, барлық орталық газеттердің редакцияларында тұрақты әскери бөлімдер құрылды. Әскери басылым Ұлы Отан соғысы жылдарында жеңіске жету жолында үлкен маңызға ие болды. Жалпы бағалау деректеріне сүйенсек, төрт жылғы соғыста бір миллионнан астам нақты айғақтар мен 3,9 миллионға жуық жауынгердің ерлігі жазылыпты [8].

Соғыс жылдарында Қазақстан аумағында Орта-азиялық әскери округ толық штаттық тәртіпте жұмыс жасады. Әскери басылым Ұлы Отан соғысындағы майданның ақпараттық-насихат және тәрбие жұмыстарының орталығына айналды.

Бұл жылдары қазақ тілінде 15 майдандық, 1 дивизиялық газет шықты. Олар: Батыс майданында «Красноармейская правда» – «Қызыл әскер ақиқаты», Брянск майданында «На разгром врага» – «Жауды жоюға», Калинин майданында «Вперед на врага» – «Жауға қарсы аттан», Волхов майданында «Фронтая правда» – «Майдан ақиқаты», 1-ші Украин майданында «За честь Родины» – «Отан намысы үшін», Ленинград майданында «На страже Родины» – «Отан күзетінде», 1-ші Беларусь майданында «Красная армия» – «Қызыл армия», 2-ші Беларусь майданында «Фронтая правда» – «Майдан ақиқаты», 1-ші Прибалтика майданында «Вперед на врага» – «Жауға қарсы аттан», 2-ші Прибалтика майданында «Суворовец» – «Суворовшы», 3-ші Украин майданында «Советский воин» – «Совет жауынгері», 4-ші Украин майданында «Сталинское знамя» – «Сталин туы», Карель майданында «В бой за Родину» – «Отан үшін ұрысқа», Қиыр Шығыс майданында «Тревога» – «Дабыл», Забайкал майданында «На боевом посту» – «Майдан шебінде», генерал майор Панфилов атындағы 8-ші Гвардиялық дивизиясында «За Родину» – «Отан үшін». Кейбір газеттер 1946 жылдың қаңтар айына дейін шықты. Сонымен қатар Қарулы Күштердің басты саяси басқармасынан қазақ тілінде «Блокнот агитатора» – «Үгітші блокноты» басылып шықты [9].

Бұл газеттердегі жарияланған мақалалар өзінің нақты бағыттылығымен, жауынгерлерге жеңіл түсінікті тілмен, айқын және қызықтылығымен ерекшеленді. Ол кезде БАҚ-тың басты тапсырмасы жауды жек көріністі етіп көрсетіп, жауынгерлерді тәрбиелеу, Отан сүйгіштікке, абырой, өзара көмек және намыс сезімдеріне баулу болды. Ұлттық әскери құрылымдарды құрумен әскери және саяси дайындықты ұлттық құндылықтарға сәйкестендіріп бірнеше тілде ұйымдастырды. 1943 жылдан қазақ тіліндегі газеттер аптасына 2 мәрте, төрт беттен, 30x42 см форматында, 2 мыңнан 8 мыңға дейін таралыммен шығып отырды. Әдеттегідей газеттің

бір данасы бес адамға есептеліп басылып отырды [10]. Бұл газеттердің алдына қойылған мынадай тапсырмалары болды:

-Қызыл армияның командирлері мен сарбаздарының жауға қарсы жауынгерлік тәжірибелерін көрсету,

-сарбаздардың жауынгерлік достығын арттырып, отан қорғаудағы насихат жұмыстарын жүргізу,

-тұрғылықты халықты майдандағы ұрыс барысымен ақпараттандыру,

-оқырмандарға жаудың айуандығын көрсету [11].

Мұндай газеттер тәрбие жұмыстарына үлкен демеу болып, офицерлер мен сарбаздардың саяси-жауынгерлік рухтарын көтерді.

С.К.Қозыбаевтың «Аудитория – бүкіл Қазақстан» кітабында көрсетілгендей, соғыстың бірінші кезеңдерінен бастап, басылым назарының орталығында соғыстың мақсатын және қауіптілік салдарын анықтау тұрақтылық пен тәртіптілікті бекіту халықты отансүйгіштік интернационализм және жауға деген жеккөрініштік рухында тәрбиелеу, фашистік сананы, саясатты және насихатты әшкерелеу, майдан мен сырттағы байланысты бекіту міндеттері тұрды [12].

Зерттей келе Қазақстандағы әскери басылымдар негізінен Ұлы Отан соғысы жылдарында дамығанын байқаймыз. Кең таралымда болған «Казахстанская правда», «Социалистік Қазақстан» газеттері сарбаздардың ерліктерімен қатар жалпы халықты жұмылдыруға шақырды. «Социалистік Қазақстан» газетінің бір бөлігі Республикадан тыс жерлерге яғни 44 далалық почталарға жіберілді. Орта-азиялық әскери округінің офицерлері мен сарбаздары 2 мыңнан астам дана республикалық газеттерді алып отырды [13].

Әскери газеттер соғыс уақытысында өздеріне тән емес жұмыстармен де айналысты, олар жауды газет бетіндегі мақалалар арқылы теріс ақпараттандырды. Нақтылай айтар болсақ Сталинград түбіндегі қарсы шабуылға дайындық барысында барлық Оңтүстік-Батыс, Дон және Сталинград майдандарындағы барлық газеттер қысқы жағдайдағы қорғаныс туралы мақалалар жариялады [14].

Әлемдегі соғыс тарихын алсақ, Ұлы Отан соғысы кезіндегі журналистиканың атқарған жұмысы орасан зор. Өйткені әскери газеттердің бір реттік таралымы соғыс аяқталғаннан кейін шамамен 3,5 миллион дананы құрады [15]. Журналистер, ақындар мен жазушылар өз Отандарын қорғауда көп еңбек етті.

Ұлы Отан соғысынан кейін кеңестік идеологиялық салаға мүлде жаңа міндеттер жүктелді: ең алдымен өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын тезірек қалпына келтіру мен дамытуға халықтың күшін жұмылдыру. Бірақ күшейіп жатқан Қырғи қабақ соғыстың, Батыспен идеологиялық текетірес жыл-

дары кеңестік басылымдар елдің әскери әлеуетін су жаңа қару-жарақпен нығайту қажеттілігімен үгіттеді. Соғыс біткен соң қайта құру дәуіріне дейін жалғасқан Қырғи қабақ соғысының дәрежесі біресе бәсеңдеп, біресе өршіп отырды.

Оған қоса 60-жылдары алдымен Кариб дағдарысы, АҚШ-тың Вьетнамға басып кіруі, ал кейін Қытаймен қарулы жанжал орын алды. Сол себепті кеңес басшылары КСРО-ның қарулы күштері мен әскери-өнеркәсіптік кешеннің жағдайына ерекше көңіл бөлген еді. Орта Азиялық әскери округтың (САВО) 60-жылдардың соңында Батыс пен Шығыстағы әскери-саяси ахуал қатты шиеленіскен кезде қайта құрылғанын еске салу керек. Осындай жағдайда оңтүстік-шығыс пен Қиыр Шығыс шекараға төніп тұрған қауіпті ескере отырып, кеңес үкіметі елдің қорғаныс қабілетін нығайтуға тырысты [10, 249-б.]. Қырғи қабақ соғысы, Қытаймен қарулы қақтығыстар – бұл бәрінен бұрын идеологиялық жанжал, бәсекелес идеологиялардың күресі. Осылайша, КСРО мен Батыс арасындағы Қырғи қабақ соғыстың ең алдымен БАҚ арқылы – идеологиялық тайталас алаңында байқалатын еді, яғни кеңестік және әрине қазақстандық басылымдардың барлығы «буржуазиялық әлемнің» басқыншы, жыртқыштық бейнесін қалыптастырғаны кездейсоқ емес [11, 37-б.]. Тиісінше, дәл соғыс жылдарындағыдай әскердегі идеялық-саяси насихаттау мен үгіттеу мәселелері өте маңызды еді.

Осындай жағдайда әскери қызметшілер мен «кеңес тұрғындарының» идеялық-саяси тәрбиесі кеңес басшылары үшін қуатты әскерді құрудың ең басты мемлекеттік міндеттерінің біріне айналды. Бұл жұмыста бұқаралық ақпарат құралдары жауынгерлер мен қарапайым жұрттың санасына ең маңызды, таптырмайтын ықпал ету құралы ретінде пайдаланды.

Ресей сарапшысы О.Ф.Сувениров көрсеткендей, КСРО-да үгіттеу-насихаттау жұмысының көмегімен солдаттар социалистік Отанды қорғау бойынша әскери борышын саналы түрде орындауға итермеленді. Бұл жұмыста газеттерді оқуға, оның ішінде топпен оқуға көп мән берілетін еді. Әскери БАҚ қана емес, сонымен қатар партиялық, қоғамдық-саяси басылымдар да оқылатын еді. Сувенировтың айтуынша, кеңес жауынгерлерін саяси тәрбиелеудің өзегі олардың социалистік Отанға деген сүйіспеншілігін, коммунистік идеяларға адалдығын дамыту болған еді [12].

Бұл уақытта барлық қазақстандық БАҚ орталық басылымдар мен орталық партиялық аппараттың идеологиялық ұстанымдары мен штамптарын жиі көшіретін [11, 37-бет]. Қазақстандық БАҚ «Правда» мен басқа да ірі совет газеттерінің мақалаларын қайталайтын. КСРО-дағы орталық партиялық құрылымдардың тарапынан цензура мен бақылаудың жоғары дәрежесін ескере отырып, бұл жағдайды түсінуге болады. Кеңес билігінің алғашқы қалыптасу жылдарында партия басшылығы идеологиялық қарсылық пен басқаша саяси ойлаудың кез келген көріністерін басып тастады. Идеологиялық монополия барлық қоғамдық салалар мен мемлекетті басқарды [11, 36-б.].

Қорыта келе, әскери журналистиканы жауынгерлік іс-қимылдар, жанжалдар мен соғыстар туралы БАҚ ретінде ғана емес, ал сонымен бірге оларға

идеологиялық дайындау, әскери қимылдар мен милитаризмді саяси-идеологиялық негіздеу алаңы ретінде қарау қажет. Милитаризация, милитаристік мәдениет – әскери-саяси БАҚ негіздерінің бірі. Мемлекеттің бүкіл қоғам салаларына жаппай қатысуы да БАҚ-тың әскери-саяси сипаты болып табылады, себебі мемлекеттің негізгі белгісі – күш көрсету және тиісінше, күштік құрылымдардың бақылау құқығы.

Кеңес қоғамы әсіре милитаризацияланып, кез келген уақытта жауға қарсы шығуға дайын еді. Әр мектептің өзінің қабырға газеті болды, сол газет парақтарынан «кеңес патриотизмі» мен «кеңес саналылығы» тұрғысынан мектептің іс-шараларына, оның ішінде «Зарница» әскери-патриоттық ойынына, әлемдегі әскери-саяси ахуалға және т.б. баға берілді. Одан бөлек, алғашқы әскери дайындық сабақтары өткізілетін еді. Жауынгерлермен саяси сабақтарды өткізу кезінде БАҚ-ты оқу мектептегі саяси ақпарат сабақтарын, тәрбие сағаттарын еске түсіреді. Оларда елдегі, әлемдегі саяси жаңалықтар хабарланып, дүние жүзіндегі қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық ахуал талқыланатын еді. Бір сөзбен айтқанда, милитаристік мәдениет кеңес үкіметі кезінде жұрттың тұрмыс-тіршілігінде ең басты құндылықтардың бірі еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **С.Нурбеков.** Печать Казахстана советского периода (1917-1991 гг.). // http://old.unesco.kz/massmedia/pages/1_2.htm
2. **О.В.Хлевнюк, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая.** Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). 1923-1938 гг. В 3-х т. - Т. 3: 1928-1938 гг. М.: РОССПЭН, 2007. – 816 с.
3. **С.Козыбаев.** Рожденный на переломе (к вопросу об истоках журнала «Мысль»). // <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=382>
4. Вооружённые Силы СССР // <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/106/982.htm>
5. Еремен Казакстан // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. № 354. Декрет Совета Народных Комиссаров. О Революционном Комитете по управлению Киргизским краем // <http://istmat.info/node/38280>
7. Как зарождалась и становилась военная журналистика на территории Казахстана // https://sarbaz.kz/ru/history/kak-zarogdalas-i-stanovilas-voennaya-gurnalistika-na-territorii-kazahstana-171731648/?sphrase_id=610987
8. Малый Октябрь // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. **М.К.Козыбаев.** История и современность / Академия наук Казахской ССР Институт Истории, Археологии и Этнографии им. Ч.Валиханова. - Алма-Ата: «Ғылым», 1991. - 256 с.
10. **С.Нурмагамбетов.** От огненных лет до суверенной армии. Редактор-составитель М.М.Нурсеитов. - Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2005. - 544 с.
11. **С.В.Ашенова.** История казахской журналистики. Учебно-методическое пособие. – Павлодар: Павлодарский Государственный Университет им. С.Торайгырова, 2009. – 86 с.
12. **О.Ф.Сувениров.** Коммунистическая партия – организатор политического воспитания Красной Армии и Флота. 1921 – 1928 гг. М., 1976. - 291 с.

ТҰРАР РЫСҚҰЛОВ ЖӘНЕ АШТЫҚПЕН КҮРЕС

Фатима КОЗЫБАҚОВА,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Бекболат ТІЛЕП (Тілеп),
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты

Қазіргі таңда әлемді мойындатып, жоғары беделге ие болып отырған еліміздің тарихы бірнеше күрделі кезеңдерден тұрады. Қазақ халқы аса ауыр саяси, әлеуметтік-экономикалық процестерді басынан өткерді. Ең ауыр кезеңнің бірі – XX ғасырдың бірінші жартысы болғаны халқымызға аян. Ресей империясының орталық саясатының кесірінен қазақ халқының құнарлы да шұрайлы жерлерінен айырылуы, көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы, 1917 жылғы орыс революциялары, азамат соғысы мен ашаршылық халыққа ауыр тиді. Кеңес төңкерісі кезінде патшалық Ресейдің қанаушылығы мен әлеуметтік әлсіздігіне қарсы көтерілген жергілікті халықтардың көшбасшысы болған Тұрар Рысқұлов – ел тарихында және қазақ мемлекетінің саяси және экономикалық дамуында өшпес із қалдырған даңқты тұлға.

Әйгілі тарихшы Манаш Қозыбаев айтқандай: «Тұрар Рысқұловтың әлем тарихындағы тұғыры биік, жұлдызы жарық, ол Сун-Ят-Сен (Қытай), Джавахарлал Неру (Үндістан), Мұстафа Кемал-паша Ататүрік (Түркия) қатарындағы қайраткер екендігі күмән тудырмайды» [1]. Қазақстан аумағының тең жартысы 1917-1924 жылдары әкімшілік жағынан Түркістан автономиясының құрамында болды. Революция мен азамат соғысы жылдарында Түркістанның басқа да мұсылман халықтары сынды қазақтар да үлкен әлеуметтік-экономикалық апатқа ұшырап, сұрапыл ашаршылықты басынан өткізді. Миллиондаған халқымыз құрбан болды.

Жұртымызға аса ауыр болған осындай қиын-қыстау кезеңде Алланың өзі туған халқына қызмет етуді нәсіп еткен тұлғалар саны аз болмады. Солардың бірі – Орталық Азияда ірі саяси қайраткер Тұрар Рысқұлов. Ол – Орталық Азия республикалары мен Қазақстанның болашақ саяси және экономикалық тәуелсіздігінің негізін қалаған тарихи тұлғалардың бірі болды. Ол Орталық Азияның халық шаруашылығын қалпына келтіру және өркендету, өндірісті дамыту, оқу-ағарту ісін жолға қою мен сауатсыздықты жою, халықтардың саяси-экономикалық және әлеуметтік құқығын теңестіру және тағы басқа орасан зор ауқымдағы шараларды іске асырды [1].

1918 жылы күзде Түркістан автономиясының Денсаулық сақтау халық комиссары болып Тұрар Рысқұлов тағайындалды. Комиссариаттың жұмысы қайта құрылып, негізгі күш-қуат халық арасында кең тараған жұқпалы ауруларды жою ісін ұйымдастыруға, дәрігерлік көмекті дұрыс жолға қоюға жұмсалады. Комиссариаттың ашаршылыққа ұшырап, аурудан баудай түсіп жатқан жергілікті халықтың жағдайын жеңілдету мақсатында атқарған жігерлі қызметі көптеген кедергілерге ұшырайды.

Аштық жайлаған жерде, оның себептері ретінде тарайтын жұқпалы аурулармен күрес өз мақсатына жетпейтін. **Т.Рысқұлов 1918 жылы қарашада Түркіатком мәжілісінде жасаған баяндамасында:** «аштарды тамақтандыру үшін бөлінген 5 млн. сом қаржының 2 млн. сомы жұмсалмай қалды. Қаржының жұмсалған бөлігінің өзі түрліше комиссариаттар арасында талан-таражға түсіп кетті. Бұл уақытта республикадағы ашаршылыққа ұшыраған адамдардың саны 2 млн. адамға жетіп қалған болатын. Олардың негізгі бөлігін көшпелі халық құрады. Аштықпен күрес ісі тапсырылған Денсаулық сақтау халық комиссариаттардың өкілдері кіретін арнайы ұйымды құру», – деп талап етеді. Т.Рысқұлов Түрікатком мүшелерінен өзін Денсаулық сақтау халық комиссары қызметінен босатуды, «Аштықпен күресетін ерекше Орталық Комиссия» жасақтап, оған өзін басшылыққа жіберуді өтінді. Түрікатком Т.Рысқұловтың талаптарына тоқталып, 1918 жылдың 28 қарашасында «Аштықпен күресетін Орталық және жергілікті комиссияларды құру туралы» арнайы заң шығарды [2, 72-б.]. Құрылған ұйымның құрылымы мен ережесін жасау және атқарар жұмысының жоспарын даярлау Т.Рысқұловқа жүктелді. Осылайша Түркістан Республикасында азық-түлік мәселесіне қатысы бар және аштықпен күресуге міндетті үш бірдей арнайы ұйым қызмет етті. Олар: Өлкелік азық-түлік директориясы, азық-түлік комиссариаты және Аштықпен күресетін ерекше Орталық Комиссия. Бұл ұйымдардың алғашқылары келімсектер мүддесі үшін күресті. Сонымен қатар, бұл ұйымдардың негізгі мақсаты әскер мен темір жолшыларды асырау болды және қолына теңдесі жоқ құқықтар берілген арнайы азық-түлік ұйымдары да қызмет атқарды.

Өзінің алдына қойған мақсатын басшылыққа алған Орталық Комиссия істің негізгі барысымен жан-жақты, тиянақты таныса келе, аштықпен күресудің мүмкін болған барлық шараларының жоспарын жасап бекітті. **Т.Рысқұловтың басшылығымен жасалған Орталық Комиссияның жұмыс жоспары мынадай негізгі бағыттарды қамтыды:**

– республика аумағында аштыққа ұшыраған халыққа шұғыл көмек ұйымдастыру үшін арнайы қоғамдық тамақтандыру орындары мен жетім балалар үйлерін ашу, оларға дәрігерлік көмек ұйымдастыру;

– өлкелік азық-түлік басшылығымен бірлесе отырып қоғамдық тамақтандыру орындарын етпен, нанмен және басқа да азық-түліктермен қамтамасыз ету үшін азық-түлік даярлайтын бөлімдер құру;

– ұсақ тауарлы өнеркәсіп орындарын: тоқыма, етікшілік, аспаздық, жібек пәлісі, қағаз бен қолөнер шаруашылықтарын ашып, жандандыру үшін жергілікті

тұрғындарға жан-жақты көмек көрсету;

-отырықшы халықтың егіншілікпен шұғылдануына жағдай жасау үшін оларға мемлекеттік қордан жер үлесін беріп, егіншілер коммунасын ұйымдастыру және жер шаруашылығы комиссариатымен келісе отырып, бұл коммуналды қажетті ауылшаруашылығы құрал-саймандарымен және тұқыммен жабдықтау;

-көшпелі халыққа өздерінің мал шаруашылықтарын қалпына келтіруге және өркендетуге мүмкіндіктер ашу;

-қоғамдық тамақтандыру орындарында тамақтанып, әлдене бастаған аштардың еңбекке жарамдыларын экономикалық ұйымдардың көмегімен түрліше қоғамдық жұмыстарға: жолдар салу, суландыру жүйелерін қалпына келтіру, отын даярлау, құрылыстар жүргізу және т.б. жұмыстарға тарту [3, 54-б.].

Т.Рысқұловтың басшылығымен Түркістан Республикасында құрылған «Аштықпен күресетін Орталық Комиссия» 1918 жылдың қараша – 1919 жылдың наурыз аралығында мынадай негізгі бағыттарда келелі істер атқарды:

- республика көлемінде аштыққа ұшырағандарға қоғамдық тамақтандыру орындарын ашу арқылы жедел көмек көрсетілді; қоғамдық тамақтандыру орындарында қатаң тәртіп орнатылды;

- ауруларды емдейтін арнайы дәрігерлік бөлімшелер ашылып, жұқпалы аурулардың алдын алу шаралары іске асырылды;

- балалар мен жетімдер үйі ашылды;

- аштыққа ұшыраған халықтың экономикалық мүмкіндіктері зерттелініп, еңбекке жарамдылары үшін кең көлемде жергілікті, ұсақ тауарлы өндіріс орындары ұйымдастырылды;

- аштыққа ұшыраған отырықшы халық арасында түрліше еңбек орындары ұйымдастырылып, оларға егістік жер үшін мемлекеттік қордан көп мөлшерде жер үлесі бөлініп берілді, орындар ауыл шаруашылығы еңбек құралдарымен, тұқыммен қамтамасыз етілді [5, 12-б.];

- көшпелі мал қауымдарына мал шаруашылығын қалпына келтіруі үшін мүмкіндіктер жасалынды;

- еңбекке жарамды ашыққан адамдар ішінен түрліше қоғамдық жұмыстар үшін іріктелініп арнайы құрылыс бөлімдері ұйымдастырылды, бұлардың табысы басқа ашыққандар мен балаларды қосымша тамақтандыруға жұмсалды және т.б.

Осылайша «Аштықпен күресетін Орталық Комиссия» өзіне жүктелген аса ауыр міндетті абыроймен атқарды. Осы органның қызметін ұйымдастырғанда, оның басшысы, ұйымдастырушысы Т.Рысқұловтың сіңірген еңбегі толассыз терең. Оның бұл еңбегі барынша парасатты, қайырымды және баға жетпес бар тарихи еңбек болдыр [6, 44-б.].

1917-1920 жылдары алынған статистикалық де-

ректердің мәліметіне талдау жасау барысында тарихшы В.А.Семенюта: «Түркістан халқының саны 1 млн-нан астам адамға азайған», – деген қорытынды жасайды. Кеңес елінде 1919 жылы жарияланған деректерге сүйеніп, М.Шоқай Түркістанда миллион жүз он төрт мың адам аштан қырылып қалды деп жазды [7, 75-б.], бірақ өкінішке орай автор бұл деректерді қайдан алғанына сілтеме жасамаған. Осы мәселемен арнайы айналысқан зерттеушілер де мұндай нақты деректі еш жерден кездестіре алмағандықтарын айтады. Ал, төтенше комиссар П.А.Кобозев аштық кезінде Түркістан халқының 25 проценті, яғни шамамен 1,900,000 адамның қайтқанын айтады [8, 29-б.]. Т.Рысқұлов басқарған «Аштықпен күресетін Орталық Комиссия» жанын салып күреспегенде қасірет ауқымының бұдан да бірнеше есе асып түсу қаупінің өзі, ол күрестің дер кезінде және табанды жүргізілген күрес болғандығын тарихи тұрғыдан тағы да дәлелдей түседі.

Қорыта айтқанда, Тұрардың өмір бойы атқарған қызметінің өзегі – аштықпен күрес, яғни ұлтты сақтау жолындағы арпалыс, ал оның саяси идеяларының өзегі – «Тәуелсіз Түркістан» идеясы болды. Тұрар бұл идеяны үнемі жадында сақтап, ол үшін өмір бойғы езгіге шыдады. «Тәуелсіз Түркістан» идеясы – Тұрардың өмірлік мұраты екендігіне көміл сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **М.Қозыбаев.** Тұлғалар тұғыры./Құрастырған Қозыбаев І. – Алматы: «ҚазАқпарат». 2009. – 540 с.

2. **О.М.Қоңыратбаев.** Түркістан Республикасындағы 1917-1919 жылдардағы ашаршылық және Тұрар Рысқұлов басқарған Аштықпен күресетін Орталық комиссияның қызметі/Білім беру және ғылым даму көкжиегі. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 26 наурыз, 2010 жыл. Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және PhD докторантура институты. – Алматы, 2010. – 40 – 43-бб.

3. **Т.Рыскулов.** Собрание сочинение в трех томах: Том-1. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 336 стр.

4. **Л.С.Ахметова, В.К.Григорьев, Ф.Н.Шойкин.** Әлихан Бөкейханов. Болашаққа бағдар. Ахмет Байтұрсынов. Ең басты мақсат – мемлекеттілікке қол жеткізу. Тұрар Рысқұлов. Кеңестік Шығыстың көрнекті саясаткері. «Қазақстан: елдің XX ғасырдағы басты тұлғалары» сериясы.

5. **С.Б.Бейсембаев, С.Б.Кульбаев.** Турар Рыскулов. – Алма-Ата, 1974.

6. **Д.Қыдырәлі.** Қос бәйтерек (Шоқай мен Тұрар үндестігі) – Тұрар Рысқұловтың 110 жылдығына арналған халықаралық конференцияның материалдары. – Түркістан ХҚТУ, 2005. – 145-167 б.

7. **Т.Рыскулов.** Туркисіб. – М.: 1930. – 78 с.

8. **М.Х.Асылбеков** Турар Рыскулов и Мухамеджан Тынышбаев на Туркисибе – Отечественная история. 2000. №1-2. – С. 113-118.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

КОНСТРУИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТА СЧАСТЬЯ

в Сталинском Казахстане (1930-е годы) и Куляш Байсеитова

Дидар КАСЫМОВА,
кандидат исторических наук,
ассистант профессор университета КИМЭП

Деятели культуры советского Казахстана с конца 1920-х гг. были приобщены к процессу создания культурного концепта счастья. В личное ощущение счастья с этого времени с необходимостью должны быть включены представления о сопричастности к свершениям государства/народа/партии и одобрение руководителями государства. Апотеозом артистической карьеры К.Байсеитовой было участие в составе группы казахских творческих деятелей в Декаде казахского искусства в Москве в 1936 г., где она впервые исполнила народные песни и юки в обработке Е.Брусиловского в опере «Кыз Жибек» [1].

Руководство Казахстана придавало важное значение подготовке к Декаде и своему «руководству» над этим уже не только творческим процессом. А.Микоян лично обратился в И.Сталину с письмом, которое следует рассматривать не только как приглашение посетить концерты Декады, но и своеобразный политический отчет о партийном патронаже в процессе создания нового искусства в Казахской ССР: «Казахское искусство на союзную сцену выходит впервые, и поэтому мы придаем декаде большое политическое значение. Чтобы обеспечить казахскому искусству в г. Москве широкое общественное внимание, нам необходима помощь руководящих партийных и советских организаций, в частности, соответствующих отделов ЦК ВКП (б), Комитета по делам искусств и Союза писателей» [2].

что Куляш оценили руководители советского государства – Сталин и др. Байсеитов приписывает овации публики восхищению от исполнительской манеры Куляш. Но общеизвестно, что публика неистовствовала от присутствия вождя, он был первым адресатом оваций в Большом театре и везде, где бы ни появлялся [4]. Понять К.Байсеитова можно, поскольку многие именитые деятели культуры того времени испытывали подобные чувства от общения со Сталиным. Из дневника Корнея Чуковского (Чуковский был вместе с Б.Пастернаком на съезде ВЛКСМ в 1936 году): «Что случилось с залом! А ОН стоял, немного утомленный, задумчивый и величавый. Чувствовалась огромная привычка к власти, сила и в то же время что-то женственное, мягкое. Видеть его – просто видеть для всех нас было счастьем. К нему все время обращалась с какими-то разговорами Демченко. И мы все ревновали, завидовали, – счастливая! Каждый его жест воспринимали с благоговением. Никогда я даже не считал себя способным на такие чувства... Пастернак шептал мне все время о нем восторженные слова... Конечно, сегодняшний день является самым счастливым днем в моей жизни: я видел и слышал Сталина.» [5]. Это перекликается с эмоциональным подъемом, который ощущала М.Максакова (оперная дива) от встречи со Сталиным: «...И всегда кажется так мало времени для выражения своей радости и восторга при встрече с вождем. Хочется еще раз чем-то большим выразить свое восхищение и признательность. Я наблюдала за нашими казахскими друзьями. Их лица выражали беспредельное счастье» [6].

«Казахстанская правда» 29 мая 1936 г., №122, стр.1.

«...На заключительном концерте присутствовали почти все члены Политбюро Центрального Комитета ВКП (б). Куляш пела «Гакку» и «Песню Майры». Ей долго аплодировали, и на «бис» она исполнила еще одну песню, кажется, это была «Елимай». Зрительный зал наполнился гулом оваций. Поистине нет границ человеческой выдержке! Я просто сейчас удивляюсь, как мы могли тогда перенести эти счастливые и волнующие минуты, как не разорвались от радости наши сердца!» [3]. В этой цитате превалируют только одно сильное эмоциональное проявление – счастье от того,

что Куляш оценили руководители советского государства – Сталин и др. Байсеитов приписывает овации публики восхищению от исполнительской манеры Куляш. Но общеизвестно, что публика неистовствовала от присутствия вождя, он был первым адресатом оваций в Большом театре и везде, где бы ни появлялся [4]. Понять К.Байсеитова можно, поскольку многие именитые деятели культуры того времени испытывали подобные чувства от общения со Сталиным. Из дневника Корнея Чуковского (Чуковский был вместе с Б.Пастернаком на съезде ВЛКСМ в 1936 году): «Что случилось с залом! А ОН стоял, немного утомленный, задумчивый и величавый. Чувствовалась огромная привычка к власти, сила и в то же время что-то женственное, мягкое. Видеть его – просто видеть для всех нас было счастьем. К нему все время обращалась с какими-то разговорами Демченко. И мы все ревновали, завидовали, – счастливая! Каждый его жест воспринимали с благоговением. Никогда я даже не считал себя способным на такие чувства... Пастернак шептал мне все время о нем восторженные слова... Конечно, сегодняшний день является самым счастливым днем в моей жизни: я видел и слышал Сталина.» [5]. Это перекликается с эмоциональным подъемом, который ощущала М.Максакова (оперная дива) от встречи со Сталиным: «...И всегда кажется так мало времени для выражения своей радости и восторга при встрече с вождем. Хочется еще раз чем-то большим выразить свое восхищение и признательность. Я наблюдала за нашими казахскими друзьями. Их лица выражали беспредельное счастье» [6].

Куляш стала политическим символом обновленного казахского искусства после признания её уникальности И.Сталиным. Перед казахской делегацией ставилась задача впечатлить именно Вождя, продолжателя великих преобразований, начатых В.Лениным. «Вот чем заняты умы и чувства певцов возрожденного партии Ленина-Сталина народа. Вот почему мы вправе заявить, что казахские песни, которые зазвучат завтра с трибуны Большого театра, будут песнями о великом создателе социалистической национальной культуры» [3, 83]. По словам Т.Жургенева, выступления казахских артистов вызвали бурные овации и произвели неизгладимое впечатление на придирчивую и искушенную московскую публику. Но, самое главное, дошли до Сталина: «Полный и огромный успех! Весь зал стоя аплодировал казахскому искусству. Со всех сторон неслись возгласы: «Да здравствует искусство, национальное по-казахски и социалистическое по содержанию!», «Жасасын Сталин!» [7]

К.Байсеитов красочно описывает, что выступления казахских исполнительниц на декаде произвели фурор, это действительно было явление новой казахской женщины, представительницы традиционного общества советской политической элиты и искушенной московской публике. Во время Декады группа деятелей культуры Казахской ССР была удостоена высших наград за вклад в развитие советского социалистического искусства [3, 163]: «Самую высокую правительственную награду того времени – орден Трудового Красного Знамени. М.И.Калинин приколот к груди Куляш. Помню, как сейчас, она пришла тогда в

Куляш Байсейтова, Шара Жиенкулова, Ахмет Жұбанов, Жамбыл Жабаев
КСРО Үлкен театрының алдындағы аланда, 1936 ж.

своем черном атласном платье. Совсем изящная, ей в ту пору исполнилось всего двадцать четыре года... Вторым вызвали Джамбула, которого под руки вывел Касым Тогузаков...». Куляш было всего 24, а народному акыну Джамбулу около 90, но ей вручили орден первой в нарушение порядка старшинства и первенства мужчины перед женщиной (по казахской традиции). Другой эпизод, описанный К.Байсеитовым, когда Куляш была возвышена по сравнению с другими членами казахской делегации, произошел во время банкета в честь его участников в Кремле. **Их рассадил между членами правительства:** «Возле Сталина села Куляш, возле Димитрова – Курманбек, затем между остальными ответственными работниками – Шара, Елубай и я.» [3, 164]. Куляш оказалась возле самого вождя, это было невиданно для казахской Золушки, даже оперной дивы. **Куляш произнесла речь на банкете после Кержинцева, Исаева, Жургенева.** «Она говорила коротко. Подняла тост за здоровье москвичей. Тут Жургенев поднес ей рюмку, наполненную вином. Когда Куляш повернулась к президиуму, Сталин, остальные члены правительства и сидящие в зале поднялись со своих мест. Сталин подошел сначала к Куляш, потом к каждому из сидящих в президиуме и чокнулся своей рюмкой... Таким образом, первый тост на банкете произнесла Куляш. После этого к трибуне никто не выходил, остальные говорили с места» [3, 165].

Куляш Байсеитову стали называть казахским соловьем (слова приписываются, по легенде, И.Сталину, и впоследствии это стало метафорой, благодаря которой певица обрела некоторый ореол святости и неприкосновенности). Куляш получила признание специалистов, критиков, публики. **А настоящим счастьем** для неё, по словам Канабека Байсеитова, было признание руководством страны: «Наверное, среди казашек, деятелей искусства, мало найдется таких, кто полной чашей, как Куляш, испил бы почет и уважение народа. Она узнала настоящее счастье, и ощущение этого счастья не покинуло её до самой смерти. Поэтому, считаю, что все её мечты сбылись. Песни, исполненные её серебристым голосом на нашей первой Декаде, изумили даже известных всему миру знатоков музыки. Да и сами мы в новом свете увидели и узнали Куляш.» [3, 160].

Источник: Казахский танец. Фотоальбом. Автор-составитель Клара Диярова. Алматы: Онер, 2012.

Куляш Байсеитова в своей короткой, но емкой речи сказала: «Эту высокую награду я получаю благодаря возрожденной партии Великого Ленина. Я приложу все силы для того, чтобы повесить исполнительскую технику оперного пения» [8]. Слова прозвучали как клятва. **Шара Жиенкулова тоже танцевала для Сталина на банкете:** «После Куляш вышла Шара

и под аккомпанемент Брусиловского, который играл кюй Таттимбета «Быркылдак» стала танцевать. Когда она закончила, Сталин взглянул на часы, встал и вышел» [3, 166]. Незабываемые впечатления Канабека, также, скорее всего, подпитывались и тем, что его супруга Куляш была признана звездой на самом высшем уровне, и после этой декады наступает период возвышения Куляш в казахском искусстве. И это не только благодаря неустанному труду, но и признанию вождем её как символа новой казахской женщины в советском социалистическом преображении: «Тот банкет сохранился в моей памяти до сегодняшних дней. Он остался в воспоминаниях, как песня, которую когда-то выучил наизусть. На банкете мы остро почувствовали, что принадлежим к великому советскому народу, увидели, с каким огромным вниманием и заботой относятся все к нашей нации, услышали добрые пожелания и напутствия, воочию убедились, что жители столицы глубоко любят нас и уважают, почувствовали себя равными среди равных. Всей душой поняли, что такое дружба народов, полное равноправие и братская солидарность. Мы по-настоящему ощутили, что такое ленинская национальная политика, гордились и радовались тому, что являемся казахами, советскими гражданами. От ощущения такого счастья еще больше, горячее и преданнее полюбили свою социалистическую Родину» [3, 167]. Все эти идеологические клише, запечатленные уже спустя многие годы, как если бы это было совсем недавно, показательны тем, что все члены казахской делегации испытывали такие чувства как представители советского Казахстана. Что было счастьем для Канабека Байсеитова тогда, в 1936 году, и что он спустя 40 лет вспоминал как наивысшие моменты блаженства и триумфа? Принадлежность к великому советскому народу, ощущение равенства с великим русским народом, возвышение казах до уровня таксономической единицы – нация, равноправие (с русским народом, прежде всего), признание руководства страны и ответная любовь казахам к социалистической Родине. Все это было выражено в одном слове – **счастье**. Байсеитов, по вполне понятной человеческой логике, приводит только восторженные высказывания.

По возвращению в Казахстан, Куляш выступала в республиканской печати со статьями, в которых описывала свои впечатления от декады. Приведем текст одной из статей полностью (она была на латинском шрифте):

«Не забудем, как Сталин нам аплодировал.

Мы счастливы, что публика, не знающая нашего языка, тем не менее, сумела понять и оценить наше искусство и музыку. Но более всего радует наш коллектив, что 19 мая на спектакле «Кыз-Жибек» присутствовал великий Сталин, руководитель партии и государства.

Нас слушал любимый и родной вождь Сталин! Благодаря его заботе казахский народ начал новую жизнь. Любимый Сталин нас – женщин Казахстана привел к прекрасному, культурному и счастливому быту. У меня сердце переполняется, когда я говорю об этом. Когда я увидела со сцены, что в зале присутствует великий вождь, то у меня все внутри переполнилось радостью. И тогда я стала исполнять все по-особому. Мы все отдавали выступлению, поэтому в некоторых местах спектакля играли очень легко, не ощущая усталости. Мы никогда не забудем как почтил нас своим уважением великий Сталин, когда нам аплодировал. Мы были так счастливы, когда он нам аплодировал. Благодаря ему у нас есть национальный театр в нашей прекрасной столице, и мы можем там выступать.

Мы передаем огромную благодарность и руководителю Казахстана Мирзояну, который приложил огромные усилия для развития казахской культуры, театра и музыки. (передано по телеграфу)» [9].

Встречи с советскими руководителями описываются как некая энергетическая подпитка, которая не просто заряжала, но и задавала направление дальнейшего движения тока. Однако в докладе руководителя компартии Казахской ССР Л.Мирзояна о задачах развития театрального искусства в республике после Декады в Москве, прозвучали тревожные, предупреждающие нотки (они звучали предупреждением, прежде всего, Т.Жургеневу [10]): «Мы прошли самый легкий период, если хотите, правда, одновременно, это был и трудный период, поскольку надо было из ничего создать что-то. Но он был в то же время легким периодом, потому что надо было использовать то, что имеется и на основе этого сколачивать театр. В тот период организации театра, окончательно сколотили театр, сколотили некоторые кадры, кое-какие кадры вырастили, создали коллектив, организационно театр оформился и даже имеет целый ряд заслуг. Декадник показал, что театр не только организационно оформился, но в смысле овладения своим делом, театр значительно вырос, но все-таки мы должны признать, что этот период развития театра был, если хотите, в известной степени, легким периодом, а впереди трудная полоса развития. Трудная в том смысле, что к театру сейчас общественность, страна будут предъявлять гораздо более высокие требования. Сейчас потребуется не только то, чего достигли, а в части постановки голоса, культуры игры, культуры пения потребуется гораздо больше... Когда поднимем культуру наших театральных работников, культуру голоса, когда наши артисты и артистки будут овладевать одновременно европейской культурой голоса, манерой пения

и работой, тогда можно поставить как очередную задачу... Очень большое внимание уделить обработке голоса, работе в этом смысле с нашими артистами и артистками.... Если могли бы в нашей резолюции отразить ту задачу повышения обработки голоса, задачу освоения манерой европейского пения, задачу учебы на классиках, ознакомления с классиками, не только, чтобы работать в театре, но и в кружках, на курсах или индивидуально заставить их научиться, освоить классическое наследие, обязать ознакомиться с этим делом, постоянно учить умению петь европейские и русские «вещи», это большая задача и от этой задачи отказываться никак нельзя... Имейте в виду, что если через 1-2 года у нас уровень музыкальной культуры, уровень владения голосом на сцене, качество игры не поднимется на класс выше, то нас обгонит целый ряд других национальностей, но мы можем потерять и то, что имеем. Потому что там где топтание, там неизбежна потеря того, что завоевано... Если хотите поднять уровень нашего театра, сделать его настоящим театром оперы и балета и в 1939 году поставить на казахском языке «Аиду» или «Евгения Онегина» надо очень сильно поработать сейчас, начиная с сегодняшнего дня.» [11]. Особенность появления казахской оперы состояла в том, что классическое наследие в европейском смысле отсутствовало, поэтому потребовалось «опыление» русской музыкальной культурой и уже после этого переложение казахского песенного творчества на европейский манер, что не могло не вызвать сначала восхищения, и уже потом, после головокружительного успеха в Москве – недоумения и негодования. Особенно у советского партийного руководства – Л.Мирзоян. Но так было принято в то время – копировать поведение вождя.

И с казахами и Казахстаном так разговаривали московские руководители. Авторитарный, не терпящий возражений тон Л.Мирзояна, высокомерное отношение к достижениям казахских деятелей культуры, обвинения в том, что театр и коллектив сколотили как банду и задача жестко поставлена – два года на создание того, на что Европе и России потребовались столетия. Постановка голоса была партийным заданием, которое нельзя было выполнить. Голос казашки должен был звучать по-европейски, и страдать и любить теперь Куляш должна была голосом как европейка (но какая из них?)! Необходимость постановки оперы по русской классике – «Евгений Онегин» – отвечала и задачам внедрения классического русского репертура в казахскую культурную среду. **Русский язык в 1938 года стал обязательным языком образования и культуры в СССР.** Артисты выезжали с концертами на заводы, встречались со своей аудиторией – простыми людьми. Опера шла в массы. Элитарное искусство делалось доступным широкой публике. Современники Куляш 1930-х гг. вспоминали, что из пригорода на подводах и перекладных ехали в Алма-Ату, чтобы послушать её в опере или на концерте, и уже глубокой ночью возвращались обратно, но одухотворенные. Такова была сила воздействия её таланта на аудиторию.

Внешний мир корчился от боли. Газеты и радио регулярно сообщали о репрессиях, судах над врагами народа, обвинениях, предъявляемых обвиняемым. Куляш абстрагировалась от внешнего мира? В мемуарах Канабека Байсеитова не

говорится о страшных страницах истории казахского народа – голод, репрессии. Даже о трагической судьбе Т.Жургенева не упоминается. Репрессии против политических деятелей того времени для современников, и особенно деятелей искусства, была иллюстрацией к тому, как нужно чувствовать пульс времени и проникать в замыслы вождей еще тогда, когда они еще не приступили к их озвучиванию и осуществлению. Евгений Брусиловский в своих мемуарах точнее передает атмосферу тягостного тревожного ожидания ареста в то время:

«Шел 1937 год. Это был год безжалостного, систематического истребления интеллигенции. Квартиры в наших «домах специалистов» каждую ночь теряли своих хозяев – вместо них туда вселялся народ попроще. Каждую ночь люди жили в состоянии панического ожидания стука у входной двери. В этой нервной, тревожной обстановке у нас организовалась дружная компания для карточной домашней игры в «девятый вал»... Это был логический выход из создавшейся ситуации. Каждую субботу мы собирались друг у друга в доме, по очереди. Компания состояла из пяти супружеских пар: Мухтар Ауэзов с Валентиной Николаевной, Габит Мусрепов с Хусни, Хамза Есенжанов с Саней, Канабек Байсеитов с Куляш и я с Анной Дмитриевной. Собирались в 8 часов вечера и сразу начинали играть. Потом игра прерывалась, стол накрывался для ужина, после которого делался перерыв на теплую беседу, сплетни и слухи, перекур. За это время стол убирался, и мы снова садились за карты. Игру прерывали шаги на лестнице, все замирало в напряженном ожидании – пронесет или нет... Валентина Николаевна, уже имея опыт, заранее приготовила для Мухтара Омархановича удобную небольшую корзиночку, где находилось все, что требуется арестанту. Эта корзиночка наготове стояла в передней. И все же наш «пир во время чумы» не кончился полностью благополучно. Чума своим черным крылом задела Хамзу Есенжанова. Вернулся он через 20 лет. Соня, мужественная жена, все вытерпела, все вынесла, вырастила сама детей, сберегла семью и дом и наконец дождалась возвращения мужа» [12].

Но в годы гражданской войны в Испании, Куляш Байсеитова выступала на страницах печати со словами поддержки трудовому народу Испании, и выражала солидарность с ним в борьбе с фашистами, и от имени всего казахского народа, своим искусством обещала помогать им в их трудной борьбе [13]. Фашисты определялись не в их оппозиции к трудовому народу Испании, а в плане агрессивности их внешнеполитического курса.

В опубликованных версиях биографии Байсеитовой нет упоминаний о том, что не одобряла политику партии – она была за неё, всей душой. Куляш сочетала в себе совершенно противоположные качества, которые были просто частью её натуры, она не могла иначе, хотя это и противоречило приписываемым и ожидаемым ролям. Речи и выступления Куляш по вопросам развития культуры и выполнения своего гражданского долга показывают, что она сформировала к середине 1930-х гг. своё Я как осмысленную политическую категорию, понимала, что её идентичность находится в фокусе публичного созерцания и ей надо неустанно работать над собой, чтобы соответствовать ожиданиям режима и зрителей. Байсеитова была верной женой, любящей матерью, заботливой дочерью, благородной сестрой,

и хорошим человеком, т.к. к ней могли обратиться все, кому это было нужно и она никому не отказывала. Но создается впечатление, что она проживала жизнь как роль, и делала то, что полагалось по роли – любила, заботилась. За какой маской своих героинь скрывалась Куляш? В атмосфере истерии, нагнетаемой средствами массовой информации, она скрывалась за своей работой и должна была вечно кого-то играть, но в какой роли она была сама собой?

Частная жизнь Куляш была открыта для публичного обозрения, но они не могли себе позволить разводы, скандалы, поэтому Куляш приходилось мириться с изменами мужа, и страдать, что, естественно, отразилось на её здоровье [14]. От брошенной одинокой девочки к представителю всего народа в высших представительных институтах советской власти, от хаоса начала 1920-х гг. к гармонии и счастью с середины 1930-х. Она пришла из глубины народных масс – «вышли мы все из народа». Куляш выучила русский язык и тесно общалась с представителями других этнических групп, т.е. её коммуникативная среда и процессы музыкального образования фокусировались на русской и европейской культурах, но она по природе своей оставалась казашкой. Пение Куляш никого не оставляло равнодушным – такова была не только сила голоса, но особая душевность, или чувственная манера исполнения. Куляш на всех фото в костюме, что подчеркивает официальный статус и строгость – несмотря на такой молодой возраст она уже народная артистка, и несет большую ответственность: «... То, что звание народной артистки СССР Куляш получила вместе с известными и прославленными представителями советского искусства, подняло авторитет не только самой Куляш, но всего казахского искусства в целом» [3, 78]. Основным инструментом Куляш на фото были загадочная улыбка (как позитивный, оптимистический настрой души), взгляд, устремленный вдаль, поворот головы, причёска по последней моде, и стиль официальной одежды – пиджак, на лацкане которого были значок или брошь, в зависимости от предназначения фото и целевой аудитории. В то же время это говорило о более высоком культурном уровне казахской женщины [15]. Но молодое улыбающееся лицо разительно контрастировало с этим образом, и должно было показать – будущее за такими как она, смелее, женщины и девушки! Судьба Куляш Байсеитовой была примечательной тем, что, с одной стороны она была обласкана режимом и поднялась на высоты культуры и политики, но с другой, стала заложницей системы – не могла выходить за рамки твердо установленных канонов социалистического реализма и требований репертуара, одобренного партийными структурами.

В истории взаимоотношений советского режима и Женщины было несколько сложных и противоречивых периодов, наполненных мучительными поисками каждой из сторон себя как самостоятельного актера, своей позиции в отношении противной стороны, объяснения природы любви/нелюбви и самого объяснения, и совместного существования, независимо от того, как они понимают роль другого. Декларированные на заре советской власти и частично претворенные в жизнь обещания свободы и равноправия после революции, «сворачиваются» в узкую трактовку «свободы как познанной необходимости» (по Б.Спинозе) и принесение их (свободы и равноправия) на алтарь

жесткой необходимости, т.е. жертвенности во имя теперь уже строительства нового общества через новые жертвы и испытания. И дело не только в том, к тому времени Куляш уже была легендой и национальным достоянием и Байсеитов писал о ней таким уважением. Певица стала материальным воплощением нового вида сценического искусства – совмещение оперы и драмы. Её самобытный талант не мог никого оставить равнодушным – специалисты отмечали удивительную музыкальную память, чуткое восприятие тональностей. Трагедия образов героинь, их взаимодействие на сцене с другими персонажами, участие в тех или иных сценах, были не просто сценической работой, но и результатом долгого труда всего коллектива. Но прежде всего это была персонификация всех казахшек. Жертвы во имя искусства у Куляш Байсеитовой были принесены не столько во имя искусства как такового, но еще и потому, что она не могла себе позволить остановиться – от неё зависело столько людей – муж, дети, мать и все, кто был вовлечен в замысел по созданию казахского социалистического искусства, но как она понимала свое счастье?

ТҮЙІН

Мақалада қазақ мәдениеті элитасының сталинизм тұсындағы бақыт тұжырымдамасын қалыптастырудағы тәжірибесі талданған. Жеке бақытты сезінудегі осы кезеңнің ерекшелігі ретінде мемлекет/халық/партия ұғымдарымен байланысты болды және мемлекет басшыларының қолдауына тығыз байланысты болуын көрсетеді.

Кілтті сөздер: бақыт, сталинизм, Күләш Байсеитова, Қазақ КСР өнерінің онкүндігі.

The article elucidates the experience of cultural concept of happiness creation by the representatives of Kazakh cultural elite in the Stalinist times. At that time the personal senses of happiness was to incorporate visions of inclusion into the achievements of state/people/party and approval by the heads of the state.

Key words: happiness, Stalinism, Kulyah Baisitova, Kanabek Baiseitov, Decade of the Arts of the Kazakh SSR.

ЛИТЕРАТУРА

1. Rouland M. A Nation on Stage: Music in 1936 Festival of Kazak Arts' in Neil Edmund's The Baton and the Sickle: Soviet Music and Society under Lenin and Stalin. London: RotledgeCurzon, 2004:181-208; Мосиенко Д. Навстречу юбилею: декада казахского искусства 1936 года//URL: <http://sozvuchie.by/news/2015-09-14-3>
2. Письмо И.В.Сталину, В.М.Молотову о готовящихся мероприятиях в связи с декадой казахского искусства в г. Москве. 16 апреля 1936г.// ЦГА РК, Ф. 141. Оп. 1. Д. 10666. Л. 82-83.
3. Байсеитов К. На всю жизнь. А.-Ата: Жазушы, 1983, с. 160.
4. Максакова М. Встреча в Кремле. Казахстанская правда, 1965, 5 июня, №128.
5. Флейшман Л.С. Еще о Пастернаке и Сталине // В кругу Живаго: Пастернаковский сборник. Stanford Slavic Studies. Vol. 22. С. 79–84.
6. Выдающаяся оперная певица М.Максакова описывает впечатление от встреч со Сталиным в Кремле: «...Сталин сидит за столом, он изумительно спокоен, его глаза излучают ласку. После каждой встречи с вождем становится еще радостнее, еще веселее жить и работать. Исключительное внимание и забота Сталина о нас, работниках искусств, вдохновляет и вселяет желание отдать все наши силы и способности социалистической родине». Цит. по: Шара. Сост. К.Диярова.

Алматы: Өнер, 2005. С. 64.

7.Беседа по радио-телефону с тов. Жургеневым.// Социалистическая Алма-Ата. 1936. 19 мая.

8. Жиенқұлова Ш. Өмірім менің – өнерім. Алматы: Жазушы, 1983. С. 92.

9.ЦГА РК, Ф. 1630.

10.Темирбек Жургенев был репрессирован в 1937 г., как и многие деятели искусства. В воспоминаниях К.Байсеитова не упоминается о трагической судьбе Темкена.

11.Мирзоян Л. Об итогах декады казахского искусства. К протоколу бюро от 7 октября 1936 г. //Левон Мирзоян в Казахстане. Сборник документов и материалов (1933–1938 гг.) / Сост.: Е.М.Грибанова, А.Н. Ипмагамбетова, Е. В. Чиликова. – Алматы: Казахстан, 2001. С. 92-94.

12.Варшавская Л., Самигулин И. «Известия-Казахстан», 11 ноября // <http://www.nomad.su/?a=15-200511140014>

13.Bajseitova Kylac. BIZDEN SALEM//ЦГА РК. Ф. 1630. Л. 5.

14.Сугирбаева М. Трагедия казахского соловья. Жизнь и судьба народной артистки СССР Куляш Байсеитовой//<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1245012540>

15.Дашкова Т. Визуальная репрезентация женского тела в советской массовой культуре 30-х годов//http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.html

REFERENCES

- 16.Rouland M. A Nation on Stage: Music in 1936 Festival of Kazak Arts' in Neil Edmund's The Baton and the Sickle: Soviet Music and Society under Lenin and Stalin. London: RotledgeCurzon, 2004:181-208; Mosienko D. Navstrechu jubilee: dekada kazakhskogo isskustva 1936 goda//URL: <http://sozvuchie.by/news/2015-09-14-3>
- 17.Pis'mo I.V.Stalinu, V.M.Molotovu o gotovayschihsy meropriyatiyah v svazi s dekadoi kazakhskogo isskustva v g. Moskve. 16 aprelya 1936 g.// Central State Archive of RK, F. 141. Op. 18. Case. 10666. List 82-83.
- 19.Baiseitov K. Na vsy zhizn'. A.-Ata: Zhazyshy, 1983, p. 160.
- 20.Maksakov M. Vstrecha v Kremlе. Kazakhstanskaya Pravda, 1965, 5 iunya, №128.
- 21.Fleishman L.S. Yesche o Pasternake i Staline // V krugu Zhivago: Pasternakovskii sbornik. Stanford Slavic Studies. Vol. 22. С. 79–84.
- 22.Prominent opera diva M.Maksakova describes her impressions of meetings with Stalin in Kremlin: «...Stalin is sitting at the table, he is very calm, and his eyes are radiating care. After every meeting with the Leader one would get happier, merrier to live and work. Exceptional attention and care of Stalin about us, people of arts, inspires and reinforces desire to give all our forces and capabilities to the socialist motherland». Cited by: Shara. Compiled by K.Diyarova. Almaty: Өнер, 2005. P. 64.
- 23.Conversation by radio-phone with comrade Zhurgenev.// Sotsialisticheskaya Alma-Ata. 1936. 19 maya.
- 24.Zhienkulova S. Omirim menim-onerim. Almaty: Zhazyshy, 1983. P. 92.
- 25.Central State Archive of RK, F. 1630.
26. Temirbek Zhurgenev was repressed in 1937, as many other people of arts. K.Baisetov does not mention of Temken's tragic fate in his memories.
- 27.Mirzoyan L. Ob itogah dekady kazakhskogo isskustva. K protokoly buro ot 7 oktabrya 1936 g.// Levon Mirzoyan v Kazakhstane. Sbornik dokumentov i materialov (1933–1938 gg.) /Sost.: E.M.Gribanova, A.N.Ipmagambetova, E. V. Chilokova. — Almaty: Kazakhstan, 2001. P. 92-94.
28. Варшавская Л., Самигулин И., «Известия-Казахстан», 11 ноября // <http://www.nomad.su/?a=15-200511140014>
- 29.Bajseitova Kylac. BIZDEN SALEM//ЦГА РК. Ф. 1630. Л. 5.
30. Suguirbayeva M. Tragedia kazakhskogo solovia. Zhizn i sudba narodnoi artistki SSSR Kulaysh Baiseitovoi //http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1245012540
31. Dashkova T. Vizualnaya reprezentatsia zhenskogo tela v sovetskoi massovoi culture 30-h godov//http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_11_12/10.html.

МАЙДАНГЕРЛЕРДІҢ ЕРЛІГІ

(Мұрағат құжаттары бойынша)

Қайрат ҚАРАМАНДАЕВ,
Құрлық әскерлері әскери институты әлеуметтік-
гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы,
бауыржантанушы, тарихшы-зерттеуші

СӘДУАҚАСОВ Хасан (03.07.1920 ж. Қарағанды облысы Қарқаралы елді мекені — 02.03.1978 жыл. Семей қаласы). Балалық шағы жаңа экономикалық саясат, ұжымдастыру мен тәркілеуге, жоқшылық, ашаршылыққа тұспа-тұс келді. Кеңес үкіметі орнағанмен, елде әлеуметтік жағдай өте қиын болды. Бес жасында шешесі қайтыс болып, 1931 жылдан бастап балалар үйінде тәрбиеленеді. Өмірдің ыстық-суығын көрген, білімге деген ізде-

ністің арқасында мектепті бітірісімен Семейдегі қаржы-экономикалық техникумға түседі. Осылай ол студенттік өмірге аяқ басады. Үміті зор, өмірге деген құштарлығы мол жас 1939 жылы оқуын бітіреді.

Қызыл Әскер қатарына 1939 ж. 17 қазанында Қарағанды қалалық әскери комиссариатынан шақырылған. Кіші командирлер даярлайтын курсқа жіберіліп, оны қысқа мерзімде бітіріп, кіші лейтенант шенін алады. Әскери мерзімін бітіріп, үйіне қайтуға дайындалып жүргенде, соғыс басталып кетеді.

Батыс және Бас қолбасшы резервінің, 2-ші Украина майдандарының қатысушысы. Бастапқыда 07.07.1941 — 01.05.1942. Батыс майданының 544-ші артиллерия полкінде байланыс бөлімше командирі, кейіннен 08.05.1942. — 29.12.1942. Бас қолбасшы резервіндегі 1221 артиллерия полкінде, 15.02.1943. — 25.10.1944. 2-ші Украина майданының, 5-ші Дондық кавалерия корпусында, 63-ші кавалерия дивизиясының, 1684-ші артиллерия миномет полкінде зеңбірекшілер взводының командирі.

Ол — соғысқа алғашқы күндерден соңғы күндерге дейін қатысқан майдангер. Жауынгерлік жолы ерлікке толы. Өмір мен өлімнің арасында, оқ пен оттың ортасында жүріп, жеті жылда бармаған жері, баспаған тауы, жараланбаған жері, атқармаған шаруасы қалмапты. Қанды, жойқын ұрыста Кеңес әскерлерінің шабуыл бағытында Венгрияда жараланады, ал Дебрецен қаласының маңында білектің сол, оң шынтағынан, оң сирақтың жіліншігінен ауыр жараланған.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «Младший лейтенант Садвакасов Хасан (деректе дәл солай — автор) участник Отечественной войны в составе 544-го артиллерийского полка Западного фронта. 7.7.1941 — 1.5.1942 г. в должности командира

отделения связи, 1684-артиллерийско-минометном полку, 5-й кавалерийском корпусе в должности командира взвода управления.

При наступлении Советских войск в Венгрии был тяжело ранен пулей в левое и правое предплечье и в правую голень осколком снаряда, также ранен 25.10.1944. под г. Дебрецен.

Находился на излечении в эвакогоспитале № 3664 с 25.10.1944. — по 04.03.1945. Основание: свидетельство о болезни № 34 от 04.03.1945. Выдано Э.Г. № 3664.

В настоящее время по статье 49, гр. 1 приказа НКО 336-42 снят с учета со сроком переосвидетельствования. Добросовестно и аккуратно работает заведующим парткабинетом.

За тяжелое ранение в Отечественной войне представляется к награде ордена «Красной Звезды».

Каркаралинский райвоенком капитан ГОЛДОБИН 17 мая 1947 года.

За ранение на фронтах Отечественной войны мл. лейтенант САДВАКАСОВ ХАСАН достоин награждения ордена «Красной Звезды».

ВРИД Карагандинского облвоенкомата майор ВЕЛЬМОЖИН 20 июня 1947 года.

Достоем награждения ордена «Красная Звезда». Командующий войсками ТУРКВО генерал-армий Ив. ПЕТРОВ 25 июля 1947 года.

Наградить орденом «Красная Звезда».

Председатель Президиума Верховного Совета СССР Н.ШКВЕРНИК Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А.ГОРКИН 06.11.1947.

№ 223/138 от 06.11.1947. Центральный архив Министерства Обороны Российской Федерации».

«Қызыл Жұлдыз» (06.11.1947.) орденімен және көптеген мерейтойлық, мерекелік медальдарымен марапатталған.

Соғыстан кейін елге оралады. Партия кабинетінің меңгерушісі, Семей облысы Абай ауданы Қарауыл ауылының наубайхана меңгерушісі, аудан орталығында тұрмыс қызметінің бастығы, Қарауылда жылжымалы механикаландырылған колоннада бас бухгалтер, Арқалық қаласында жылжымалы механикаландырылған колоннада бас бухгалтер, Семей облысы Үржар ауданында жылжымалы механикаландырылған колоннада бас бухгалтер, Семей қаласында жылжымалы механикаландырылған колоннада «Семей мелиорация» мекемесінде бас бухгалтер қызметін атқарған.

Өмірлік жары Нұрғалиева Рысжанмен 7 баланы дүниеге әкеліп (Нұрбала, Айгүл, Бейбіт, Гүлшат, Гүлсім, Бейімбет, Жұмабек), өсіріп-жеткізді. Бәрі жоғары білімді. Нұрбала зейнетте, Айгүл мен Гүлсім бухгалтер, Гүлшәт — тәрбиеші, Бейбіт — геолог,

Бейімбет запастағы милиция подполковнигі, ал батырдың кенже ұлы полковник Хасенов Жұмабек Хасенұлы Құрлық әскерлерінің әскери институты бастығының орынбасары.

ҚҰРМАНҒАЛИЕВ

Сейітахмет (1922 ж. Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы Жаңғызтал ауылы – 22.01.1945ж. (Польша) Подляское воеводствосы Белосток қаласы № 97 әскери бейітке жерленген).

Қызыл Әскер қатарына Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай аудандық әскери комиссариатынан 10.12.1941 ж. шақырылған. Алма-

тыда жасақталып жатқан 100-атқыштар ұлттық бригадасының құрамына алынады. Бастапқыда Калинин майданының 100-ші атқыштар бригадасында, 1-ші атқыштар батальонында байланысшы, телефонист, қатардағы жауынгер, кейіннен 2-Беларус майданының, 70-ші Армиясының, 96-шы атқыштар корпусының, 1-ші атқыштар дивизиясының, 412-ші атқыштар полкінің байланысшысы, телефонист, бөлімше командирі, сержант.

Калинин, 1-ші және 2-ші Беларус майдандарының қатысушысы. Өмір мен өлімнің арасында жүріп 3 рет жараланған. 15.09.1943., 15.09.1944. жеңіл жараланған, 15.01.1945. ауыр жараланған. Құрманғалиев Сейітахметтің жауынгерлік жолы ерлікке толы.

«Вперед За Сталина» әскери газетінің 1943 жылдың 23 шілдедегі үзіндісінен: «Атыс басталса болды, катушкамды арқалап алып, еңбектеп жүріп, линияның үзілген жерін жалғастырамын. Бас көтеріп, еркін қимылдауға жау снайперлері мүмкіндік бермейді», – деп автор байланысшының өмірі үнемі қыл үстінде болатынын көрсетеді.

1943 жылы жойқын, қанды ұрыста өзінің жанкештілігімен, ержүрек, ептілігімен, тапқырлығымен ұрыс жүріп жатқан соғыстың алдыңғы шебіне шығып, 08.07.1943 ж. Лысуово елдімекенінде, қарша борап тұрған оқтың астында, үзілген байланыс желісін сымтемірмен 16 сағат бойы үздіксіз 19 жерден жалғап, бүкіл полкті байланыспен қамтамасыз етеді. Сол ерлігі үшін «Өжеттігі үшін» медалімен марапатталады.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «Красноармеец – связист тов. Курмангалиев под сильным ружейно-пулеметным и артиллерийским огнем тянул связь за разведгруппой наступающих частей на д. Лысуово.

Тов. Курмангалиев с 4-х часов до 20 ч. 00 м. 8.07.1943 г. под непрерывном огнем противника устранял порывы (19 раз). Благодаря непрерывной работе связи командира батальона непосредственно управлял боевыми действиями на высоте Лысуово.

За смелость и отвагу и мужества проявленную в боях красноармейца Курмангалиева представляю к Правительственной награде медалью «За

Отвагу».

Командир 1 осб (отдельного стрелкового батальона) подполковник ВЕРШКИН. 14 июля 1943 года.

Награждаю медалью «За Отвагу».

Командир 100 осбр (отдельной стрелковой бригады) полковник МОРЕЦКИЙ 18 июля 1943 года».

Калинин майданында Новосокольнический ауданының оңтүстік-батысындағы төбе үшін ұрыста Песок елдімекенінде өз өмірін қатерге тігіп, байланысты қамтамасыз еткені үшін полк командирі майор Андриевич 3-ші дәрежелі «Даңқ» орденіне ұсынады, бірақ дивизия командирі Бакуев «Өжеттігі үшін» медалі берілсін деп қол қояды.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «В бою за высоту, что юго-западнее дер. Песок Новосокольнического района Калининской области под сильным пулеметно-минометным огнем противника исправил 20 повреждений линий связи, этим самым обеспечил бесперебойную связь с наступающими подразделениями. Достоин Правительственной награды «Славы» 3-степени.

Командир 412 СП (стрелкового полка) майор АНДРИЕВИЧ 12.04.1944.

Наградить медалью «За Отвагу».

Командир 1-й стрелковой дивизий полковник БАКУЕВ 09.04.1945.»

Аға лейтенант Д.Қосановтың «Неутомимые связисты» деген мақаласының үзіндісінен: «Бывали случаи, когда осколки снарядов и мин в течение одного часа несколько раз прорывали линию связи. Под непрекращающимся огнем артиллерий и минометов красноармеец Сейтахмет Курмангалиев неутомимо разыскивал обрывы линий и соединял их. Иногда ему приходилось шагать по колено в воде и ползти по-пластунски по грязи. Несмотря на это, он продолжал действовать и все время обеспечивал бесперебойную связь».

Сөйтіп Дрешнева елдімекенді алудағы шайқаста байланысты тоқтаусыз қамтамасыз еткені үшін «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталған.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «Тов. Курмангалиев 21.08.1944 г. в бою за деревню Дрешнева давал связь наступающей роте, под непрерывным артиллерийско-минометным огнем противника, исправил 18 порывов на линии, 15 раз выходил на исправление. Благодаря его храбрости и героизма связь нормально бесперебойно работала. Поставленная боевая задача выполнена, атаки противника были отбиты.

Тов. Курмангалиев достоин Правительственной награды ордена «Красной Звезды».

Командир 412 СП (стрелкового полка) гвардий подполковник АНДРИЕВИЧ 4.11.1944.

Наградить орденом «Красная Звезда»

Командир 1-ой Брестской стрелковой дивизий полковник КАРПЕЛЮК

7 сентября 1944 года».

14.01.1945.–16.01.1945 ж. жойқын ұрыста, 30-дан астам үзілген телефон сымтемірін жалғап, өзі де ауыр жараланып, госпитальға түседі. Осы ерлігі үшін 2-ші дәрежелі «Отан соғысы» орденімен марапатталады.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрлігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «14.01.1945. при прорыве глубокоэшелонированной обороны противника в районе деревни Гатка, Яскулов, Попова-Бураве беспрепятственно обеспечивал

связью командира рот, батальонов до КП. Под сильным огнем противника невзирая на опасность для жизни, тов. Курманғалиев с 14 – по 16 января 1945 г. устранил до 30 порывов линий связи, тем самым обеспечил связь рот, батальонов, полков бригад. Населенные пункты Гатка, Яскулова, Попова-Бураве были взяты.

Достоен Правительственной награды ордена «Отечественной войны» 2-степени.

Командир 412-го стрелкового полка подполковник АНДРИЕВИЧ

15 февраля 1945 года.

Достоен Правительственной награды ордена «Отечественной войны» 2-степени.

Командир 1-ой стрелковой Брестской дивизии полковник КАРПЕЛЮК. 23 февраля 1945 года.

Өкініштісі қаһарман жауынгер жан алысып, жан беріскен қиян-кескі ұрыста 15.01.1945 ж. ауыр жараланып, госпитальда 22.01.1945. көз жұмды. Жау снаряды оның сол жақ қабырғасын күйретіп кеткен, оң аяғының жіліншік пен жамбас сүйектерінің күл-талқанын шығарған.

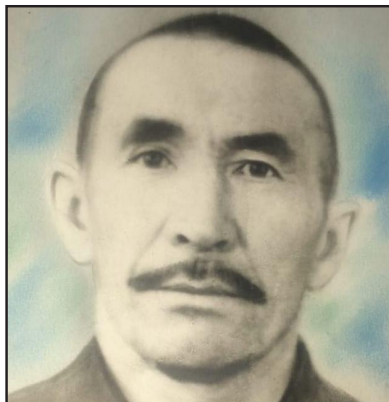
Майданға Тарбағатай ауданынан аттанған Сейітахмет Құрманғалиевке топырақ Польша елінің Белосток қаласының зиратынан бұйырды. Ол Польшадағы Подляское воеводствосы Белосток қаласы № 97 әскери бейітке жерленген.

Қасым Шәріповтың «Қатардағы қаһарман», «Қаруластар» кітабында Құрманғалиев Сейітахметтің ерлігі жақсы баяндалады және сол кездегі майдан газеттері оның ерлігін өзгелерге үлгі етіп жазды.

«Қызыл Жұлдыз», (08.09.1944.) 2-ші дәрежелі «Отан соғысы» (16.03.1945.) ордендерімен, 2 мәрте «Өжеттігі үшін» (18.07.1943.), 09.04.1944.) медальдарымен марапатталған.

Әке аманатын арқалаған Қайрат Сейітахмет көкесінің сүйегі қай жерде жатқанын жер-жерге сұрау сала жүріп және «память народа, подвиг народа» сайты арқылы тапқан. Сөйтіп ол хат жазған. **Варшавадағы Қазақстан елшілігінің консульдік бөлімінен Қайраттың хатына мынандай жауап келген: «Согласно информации, полученной от Польского Красного Креста, фамилия Вашего дяди была нанесена в именной реестр могилы солдат Советской Армии на коммунальном кладбище в Бялостоку-Петрашэ, могила № 97», – деп жауап қайтарыпты.** Орыстар бұл қаланы Белосток деп атап кеткен.

Қайраттың ендігі арманы тағзым жасау, осы қаладағы ағасының қабіріне туған жерінің бір уыс топырағын апарып сеуіп, туысқандық парызын өтеу болып жүр. Әке аманатына адал азаматтың бұл арманы да орындалар.

БЕКБОСЫНОВ Бектұр 06.01.1920 ж. Алматы облысы Кеген ауданы Кеген ауылында қарапайым жұмысшы отбасында дүниеге келген – 05.10.1972 жылы қайтыс болған.

Қызыл Әскер қатарына Алматы облысы Кеген аудандық әскери комиссариатынан

1941 ж. шақырылған. Ол – соғысқа алғашқы күндерден соңғы күндерге дейін қатысқан майдангер.

Сержант Бекбосынов Бектұр соғыста темір жол эшелондарының әуе қорғанысының 49-полкінде арнайы зеңбірек атқышы, кейін командирі болып жұмыс атқарған. Бекбосыновтың взвод тобы майданның бас шебіне, 37 көлік шығарып салған және эшелонға 11 әуе шабуылы жасалғанда оларға дер кезінде тойтарыс берген.

Басшылық тарапынан бұйрықты мүлтіксіз орындайды. Талабы жоғары, бабы күшті адам, ұқыпты орындаушы, жігерлі, қайратты, тәртіпті командир. Қол астындағылардан әскери шеберлікті үздіксіз талап етеді. Үнемі, жүйелі түрде жауынгерлік тапсырманы орындауға дайын. 1943 ж. қыркүйегінде Полтава облысының Кременчук қаласының бойында жойқын ұрыста ауыр жараланады. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 20.05.1945. №03 бұйрығымен «Өжеттігі үшін» медалімен марапатталған.

Ресей Федерациясының Қорғаныс Министрілігінің орталық мұрағат құжаттарынан: «За время службы показал себя исполнительным, энергичным и дисциплинированным командиром, неустанно требующим от своих подчиненных высокого воинского мастерства своего дела. Всегда готов к выполнению любых боевых заданий любых боевых заданий. Взводом, в котором находился его расчет, сопровождено 37 транспортов, отражено 11 атак воздушных налетов авиации противника на эшелоны, сопровождаемые на головные участки фронта. Активный участник Отечественной войны. Имеет ранение в 1943 году в сентябре месяце под городом Кременчук, Полтавской области.

Командир 49-го полка ПВО железнодорожных войск подполковник ПУЧКОВ 20.05.1945 г».

Соғыстан кейін 1945 – 1959 жылдары Алматы облысының Кеген ауыл кеңесінде жұмыс атқарған, 1959 жылы Сарыжаз ауылында есепші, сатушы болып жұмыс істеген. 1972 жылдың 5 қазанында қайтыс болды. Жары Нәсіл отбасының отын өшірмей балаларын жеткізді.

Балалары: Амангелді, Бекболат, Жангелді, Гүлбақыт, Нұрбақыт, Нұргүл, Ғалия, Гүлнәр, Айгүл. Олардан 30 немере, 20 шөбере бар. Барлығы да тәуелсіз елімізде әр түрлі қызметте. Немересі Бектұрова Аида Аманкелдіқызы Құрлық әскерлері әскери институтының баспасөз қызметінің хатшысы.

ӘДЕБИЕТ

1. «Қатардағы қаһарман» Қасым Шәріпов А., 1973 ж.
2. «Қаруластар» Қасым Шәріпов А., 1975 ж.
3. «Дидар» №51, 8 мамыр 2015 ж.
4. <https://pamyat-naroda.ru/heroes/>
5. <http://www.podvignaroda.ru>
6. Baq.kz
7. Жан ұядан алынған деректер.
8. Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақ офицерлері. 25-томдық кітап. Доспанов Жұмабай. Ағатай баспасы. 2016 ж. 22-том, 12-бет.

ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҰНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Б.БОРАНБАЕВА,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,

А.ЖОРАСОВА,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

XX ғасырдың 90-жылдары Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік алған посткеңестік жас мемлекеттер халықаралық қатынастардың субъектілері ретінде әлем елдерімен жоғары мемлекеттік дәрежеде қатынастар орната бастады. Сонымен бірге олар Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы сияқты халықаралық беделді ұйымдарға мүше бола отырып, алыс-жақын шет мемлекеттермен ресми тығыз байланыстар орнатып, әр саладағы өзара ынтымақтастықты дамыта түсті.

Қытай Халық Республикасымен тығыз достық қарым-қатынас – тәуелсіз Қазақстанның көп жақты сыртқы саясатындағы басты бағыттарының бірі. Қазақстан-Қытай қатынасының маңыздылығы жөнінде елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Меніңше, адамзаттың XXI ғасырдағы дамуы көбіне-көп Қытаймен байланысты болады. Көптеген елдер Қытаймен өзінің арақатынасын сыртқы саясатының негізгі өзегі деп түсінеді. Ал Қазақстан үшін осынау болашағы зор, экономикасын қарышты қадаммен дамытып жатқан мемлекетпен ойдағыдай қарым-қатынас орнату айырықша маңызға ие» [1, 205-б.], – деп көрсетті.

Қытай – Қазақстан тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып таныған ел. Қытай мен Ресей сияқты екі алып империямен көрші орналасқан Қазақстан-ның болашақтағы дамуы деңгейі бүгінгі күндегі Қытай елімен арадағы қарым-қатынастарының дамуына тығыз байланысты. Өйткені Қытай Еуразияның тоғысқан тұсында орналасқан Қазақстан үшін дүниежүзілік сауда қарым-қатынастары жүріп жатқан теңіздерге шығар жол әрі маңызды экономикалық серіктес мемлекет болып табылады. Сондай-ақ саяси-экономикалық реформалар жүргізу арқылы, экономиканы дамыту ісі басты міндет саналатын Қытай мемлекеті де өзінің сыртқы саясатында Қазақстанмен қатынасын дамытуға ерекше маңыз беріп отырады. Осылайша өзара экономикалық және мәдени информациялық ынтымақтастыққа іргелес отырған, екі елдің де мүдделілігі туралы белгілі қытайтанушы ғалым Н.Мұқаметханұлы: «Қазақстан мен Қытай арасындағы дипломатиялық қатынастары өзара мүдделілік негізінде қалыптасты. Өйткені бұл екі елдің тау-өзендері бір-бірімен ұласып, жері тұтасып жатқан шекарасы 1700 шақырымнан асады. Қазақстан Азияның ішкі құрлығына орналасқан мемлекет болғандықтан теңізге тікелей шығатын жолы жоқ. Ал Қытай болса, Қазақстанның Тынық мұхитқа баратын төте жолының үстіне орналасқан мемлекет. Оның үстіне экономикасы дамыған, сауда қатынастарын жасауға географиялық жақтан өте тиімді келеді.

Қазақстан мен Қытайдың экономикасында бірін-бірі толықтыратын тұстары көп» [2, 74-б.], – деп түсіндіреді.

Қытай Халық Республикасы – қазіргі таңда ядролық қару иеленіп отырған әлемдегі ең ірі мемлекеттердің бірі. 2009 жылы елдің ЖІӨ көлемі 8,8 трлн долларды құраған [3, 23-б.]. Қытай еліндегі 1970 жылдардың соңында жүргізілген реформалар оның экономикасының қарқынды дамуына ықпалын тигізді. Міне, сондықтан Қазақстан Республикасының осындай көрші ірі мемлекетпен қарым-қатынасын нығайтуға мүдделі болуы заңды құбылыс.

1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігін жариялаған Қазақ Елі, 1992 жылы 3 қаңтар күні Қытай Халық Республикасымен дипломатиялық қатынас орнатты. Міне, сол уақыттан бері екі ел арасындағы дипломатиялық кездесулердің нәтижесінде жан-жақты тығыз байланыстар үрдісі дамып келеді. Мәселен, 1992 жылы 26-28 ақпан күндері Қазақстан Республикасының премьер министрі С.А.Терещенко бастаған үкімет аралық делегация Қытай еліне барды. Екі мемлекет арасындағы алғашқы ресми сапар нәтижесінде 9 үкіметаралық және мекемеаралық түрлі құжаттарға қол қойылды. Бұл туралы Қ.Тоқаевтың еңбегінде: «Сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық жөніндегі үкімет аралық комиссияны құру туралы келісім, қызмет бабындағы істер бойынша сапарға жүретін, барлық түрдегі паспорттың иегерлері визасыз режимді көздейтін азаматтардың өзара сапары туралы келісім, мемлекеттік шекары арқылы өткізу пункттерін ашу» [4, 124-б.] сияқты маңызды келісімдерге қол жеткізілгені атап көрсетілген. Сонымен қатар бұл кездесуде көршілес екі елдің халықаралық терроризмге, есірткі саудасына, ұйымдасқан контрабандалық, т.б. қылмыстарға қарсы бірігіп күресу және мәдениет, ғылым, техника, әдебиет, өнер, ақпарат, спорт және туризм салаларында жоғары деңгейдегі қатынастар орнату бағытында маңызды келісімдер жасалды. Осылайша екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастардың нәтижесінде 1992 жылы ақпан айында Қытай Халық Республикасының Алматы қаласында елшілігі ашылды. Ал сол жылдың желтоқсанында Қытай елінің астанасы Пекинде Қазақстан Республикасының елшілігі ашылады.

Сөйтіп, көрші екі елдің өзара тығыз ынтымақтастық байланысы барған сайын нығая түсті. 1992 жылы 10 тамызда ҚР Сыртқы істер министрі Қ.Тоқаевтың қазақстандық делегациямен ҚХР-ға барған сапарында жеті маңызды құжатқа қол қойылып, сондай-ақ «ҚХР мен ҚР арасындағы консулдық шартқа» сай екі елдің шекара аймағында Қорғас

(Қазақстан) – Қорғас (ҚХР), «Достық (Қазақстан) – «Алашанқай» (ҚХР), «Бақты» (Қазақстан) – «Покиту» (ҚХР) сияқты бақылау орындарын ашуға қол жеткізілді [4. 210-б.].

1993 жылы 18-27 қазанда Елбасының Қытай еліне ресми сапары нәтижесінде «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы өзара Достық қатынастар негіздері туралы Бірлескен Декларацияға» қол қойылды. Бұл ресми құжат Қазақстан мен Қытай арасындағы достық ынтымақтастықтың нығайып, екі ел басшыларының бұдан кейінгі жоғары дәрежедегі кездесулері мен келісімшарттардың жасалуына негіз болды.

Ал 1994 жылы ресми сапармен біздің елге келген Қытай Халық Республикасының Төрағасы Цзян Цзэмин: *«Қазақстан мен Қытай – Азиядағы елеулі орын алатын мемлекеттер»*, – дей отырып, Қазақстанмен достық пен ынтымақтастықты нығайтуға барлық мүмкіндіктер жасайтынын атап айтты [5].

1995 жылы 11-13 қыркүйек күндері ҚХР төрағасы Цзян Цзэминнің шақыруы бойынша ресми сапармен Қытай еліне барған **Н.Ә.Назарбаев «ҚХР мен ҚР арасындағы Достық қарым-қатынасты одан әрі дамыту және тереңдету туралы Бірлескен Декларацияға»** қол қойды. Қазақстан Республикасы Президентінің Қытай еліне екінші ресми сапарының нәтижесі: *«Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасында екі жақты қатынастың орнауы мен дамуы егеменді Қазақстанның да, Қытайдың да сыртқы саясатында маңызды орын алады. Қазақстан мұнайы үшін Қытай әрі тұрақты, әрі сенімді тұтынушы болса, Қытай үшін Қазақстан ұзақ мерзімге мұнай, яғни экономиканың қайнар көзі ретінде болатыны анық»* [6], – деп бағаланды. Міне, қазақ елінің тәуелсіздігінен кейін басталған екі жақты достық ынтымақтастық қатынастарға негіз болатын саясат, экономика, мәдениет және әлеуметтік салалардағы қатынастарды реттейтін мемлекетаралық, үкіметаралық, сондай-ақ мекемеаралық сипаттағы маңызды құжаттарға қол қойылып, екі ел арасындағы қол жеткізілген маңызды келісімдер біртіндеп іске асылуда.

Қытай елі Қазақстанмен, әсіресе, мұнай-газ және көлік тасымалы саласындағы байланысты арттыруға ынталы. Бұл бағытта екі ел арасындағы байланыстар нығайып, Батыс Қазақстан өлкесіндегі мұнайды игеруді мақсат еткен Қытайдың Ұлттық мұнай-газ корпорациясы (ҚҰМК) 1997 жылдың соңынан бастап Ақтөбе облысында жұмыс жүргізуде. Осы Қытай Ұлттық мұнай-газ корпорациясы 2001 жылдың маусым айында өткізілген тендер бойынша 4 млрд долларға «Ақтөбе мұнайгаз» акционерлік қоғамының 60 %-дық акциясына ие болған. Сонымен бірге бұл компанияның иелігіне бірқатар кеніштер, оның ішінде қоры жағынан Теңізден кейін екінші орындағы Маңғышлақ түбегіндегі Өзен де кіреді. 2003 жылдың мамыр айының аяғында Қытай Ұлттық мұнай компаниясы тағы СНПС–Ақтөбе мұнайгаз-дың 25,12 %-дық мемлекеттік пакетін 150 млн. долларға сатып алған [7]. Бүгінде бұл кәсіпорын мұнай өндіру көлемі жағынан Қазақстанда төртінші орын алады. Қазақстанның Қаржы министрлігі мен ҚҰМК арасында ҚҰМК-тің Қазақстанның мұнай-газ саласындағы инвестициялық қызметін одан әрі кеңейту туралы келісімге қол қойылды. Сондай-ақ қазіргі кезде бұл тараптар Қазақстан ҚХР-ға газ құбырын тарту, сондай-ақ қазақстандық электр энергиясын Қытайға

беру жобасын іске асыру мүмкіндігін белсене зерттеуде [8].

Қытай экономикалық ынтымақтастығының басты мақсаты – екі ел арасындағы бірлескен кәсіпорындар құру екендігін төмендегідей мәліметтер анық аңғартады. Мәселен, 1992 жылдың маусым айында Қытайдың Қазақстанда тіркелген кәсіпорны 37, ал сол жылдың қыркүйегінде 151-ге, 1994 жылы 313-ке жеткен. Осылайша әр жыл сайын екі ел арасындағы бірлескен кәсіпорындар саны артып, 1997 жылы сәуірге дейін Қазақстанда тіркелген Қазақстан-Қытай бірлескен кәсіпорыны 350-ге жеткен [9]. Бұдан тыс Қытайдың 20-ға тақау компаниясы Қазақстанда өз өкілдігін ашқан. Қазақстан-Қытай арасындағы бірлескен кәсіпорындардың ең ірісі Ақтөбе мұнай газ фирмасымен Жаңа өзен мұнай газ фирмасы болып табылады [10].

2004 жылы Елбасы Н.Назарбаевтың ресми сапары барысындағы кездесу нәтижесінде Батыс Қазақстан мен Батыс Қытайды жалғайтын бір мың шақырымдық «Атасу-Алашанқай» мұнай құбырын тарту жөніндегі тарихи құжатқа қол қойылып, шешім қабылданды. Екі ел арасындағы 2004 жылы 17 мамырда жасалған «Мұнайгаз саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге сәйкес **«Қаз ТрансОйл» АҚ мен Мұнай мен газды барлау және өңдеу жөніндегі Қытай Ұлттық корпорациясының 2004 жылғы 30 маусымдағы шешімімен «Атасу – Алашанқой» мұнай құбырын жобалау, құрылысын салу және пайдалану мақсатында бірлескен кәсіпорын «Қазақстан-Қытай құбыры»** жауапкершілігі шектеулі серіктестігі құрылды [10].

Қазіргі таңда «ҚазМұнайГаз» ҰК АҚ (ҚМГ) және Қытай Ұлттық мұнайгаз Корпорациясы арасындағы келісім шарт негізінде мұнайгаз компанияларының сұранысын қамтамасыз ету үшін, Қазақстан Республикасының батыс облыстарының бірінде мұнай өндірген кезде қолданылатын жоғары технологиялы мұнайгаз жабдықтарының алуан түрін шығаратын кәсіпорын құру және оған қазақстандық мамандарды тарту ісі жоспарлануда.

Осылайша тату-көршілік пен достықты негіз еткен екі елдің ортақ ұстанымдарының нәтижесінде кешегі Кеңес Одағы мен Қытай арасындағы ұзақ уақыт шиеленісіп келген шекара мәселесі оң шешімін тауып, екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың берік негізі қаланды. Сонымен екі жақты және көп жақты өзара тиімді сауда-экономикалық байланыстар қарқынды дамып келеді.

Қысқасы, Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында қалыптасқан мемлекеттік стратегиялық мүдде – екі елдің одан әрі тығыз байланыстырып, өзара ынтымақтастық көк жиегін кеңейте түсуде. Міне, бұл Қазақстан мен Қытай қатынастарының ортақ мүдде негізінде берік орнағанын көрсетеді.

РЕЗЮМЕ

В статье, на основе научных исследований и исторических документов с научной точки зрения раскрывается процесс формирования экономических взаимосвязей между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой.

This article describes the process of formation of economical interconnections between the Republic of Kazakhstan and People's Republic of China on the basis of scientific research and historical documents.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы. 1996.
2. Мұқаметханұлы Н. Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 204 б.
3. Омарова М.А. Орталық Азия мен Қытай арасындағы байланыстар (1992-2010). «Қазақ университеті». – Алматы: 2011.
4. Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы: ҒӨПбк «GAUHAR», 2002. – 568 б.
5. ҚХР басшысы ресми сапармен Қазақстанда // Егемен Қазақстан. 1994. – 24 сәуір.
6. ҚР мен ҚХР-нің мұнай саласындағы ынтымақтас-

тығына қол жеткізілді // Дипломатия жаршысы. – 1997. – №4. – 59-б.

7. Байғондин Р. Орталық азияның сыртқы саясатындағы Қытай факторы // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы, – 2012. – №1 (64).

8. Кәдір Е.Т. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасының Қазақстан экономикалық қатынастарының дамуы // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2009. – №1 (52).

9. Казакстан-Китай 5 лет по пути добрососедство и сотрудничества: сборник документов и материалов. Алматы – Пекин, 1997.

10. Айдыны кең Ақтөбе мұнайы // Егемен Қазақстан. 2004. – 9 қаңтар.

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАНАТИЗМ КАК ПАТОЛОГИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОГО ЧУВСТВА ВЕРУЮЩЕГО

Гульназ РАЗДЫКОВА,
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
Павлодарского государственного университета

Введение. Религиозная аддикция является одной из процессных аддикций и выражается в возникновении психологической зависимости по отношению к различным формальным правилам, ритуалам, последовательностям, действиям, специфичным для конфессиональной принадлежности при отрыве их исполнения в действиях и/или в воображении от внутреннего переживания и значения [1].

Религиозная аддикция формируется как процесс опасной и деструктивной вовлеченности в религию в ее групповом или индивидуальном понимании, что позволяет такому пониманию религии, а не отношению с Богом, контролировать жизнь человека [2]. Воспитание в дисфункциональной семье, отторжение и насилие в детстве, психические травмы, жизненные поражения, неудачи, несбывшиеся нереалистические мечты об успехе усиливают опасность деструктивной вовлеченности в религию, что может принять характер религиозной аддикции. Религиозная аддикция способна стать настолько доминирующей в жизни, что семейные и другие межличностные отношения теряют свою значимость и привлекательность. Религиозная аддикция неизбежно нарушает отношения с Богом, уступая место ложным верованиям [3].

Основная часть. Религиозные адепты предпочитают полагаться на то, что одобряется и ценится новыми друзьями, лидерами. В поисках смысла жизни они уходят в крайности. В религиозные культы легче всего вовлекаются лица, занятые интенсивным духовным поиском, стремящиеся к «Абсолютной Истине», часто понимаемой как простые и однозначные ответы на сложные вопросы и люди с тонкой духовной организацией привлекаемые идеями трансперсональных путешествий, внутренними инсайтами.

Проанализировав лишь небольшое количество деструктивных религиозных радикальных организаций, отличающихся наиболее громкими шокирующими моментами массового самоубийства, убийства или поражающей своим размахом деструкцией, можно вывести несколько общих, объединяющих

элементов, присутствующих во всех представленных организациях и во многих других не представленных еще.

Как и при любой аддикции, религиозная практика становится доминирующей по отношению к другим аспектам жизни. Любые отношения усугубляются через религию, а зависимость от религиозной практики и ее адептов отодвигает личную потребность в Боге. Религия и те, кто ее олицетворяют, получают всю полноту власти над аддиктом, который сам больше не связан с Богом.

П.Бут, П.Вандерхайден, Ц.П.Короленко, Н.В.Бондарев и др. предлагают перечень симптомов религиозной аддикции, который можно свести к следующим симптомам:

- неспособность думать, сомневаться и задавать вопросы по поводу религиозной информации;
- черно-белое мышление;
- основанная на стыде вера;
- магическая убежденность, что Бог все сделает для тебя без твоего серьезного участия;
- ригидное навязчивое следование правилам и предписаниям;
- бескомпромиссные суждения: готовность всюду (особенно за пределами данной религиозной формы) находить недостатки и зло;
- компульсивные или навязчивые стремления к религиозным ритуалам;
- нереалистические финансовые пожертвования;
- конфликт и споры с наукой, медициной и образованием;
- прогрессирующий отказ от реальной работы, изоляция, разрыв прежних отношений;
- манипулирование цитатами или текстами, ощущение избранности, заявления о личных посланиях от Бога;
- трансподобное состояние, счастливое (или суперодухотворенное) выражение лица;
- ощущение правоты и превосходство над всем остальным человечеством;
- разочарование, сомнения, психический, физический и эмоциональный кризис, боязнь

призвать на помощь (из страха быть разоблаченным в «недуховности») [4].

Сопоставление представленных в литературе классификаций форм общения в различных группах людей позволяет увидеть, что, несмотря на различные названия, все авторы выделяют вертикаль, на которой располагаются эти виды общения: от низшего к высшему. Такие уровни, как примитивный, манипулятивный, стандартизированный (А.Б.Добрович); монологический, конформный, псевдиалогический, манипулятивный (Г.А.Ковалев); авторитарный, манипулятивный, индифферентный, конформный (Л.С.Братченко); конфликтный, авторитарно-монологический, рефлексивно-манипулятивный, пассивно-индифферентный (С.А.Шейн) относятся к низшему уровню общения [5].

Телепова Н.Н. обозначает этот уровень общения как монологический.

Второй, высший уровень, оптимальность которого подчеркивают все авторы, автор методики обозначает как диалогический. Сюда она относит: доверительно-диалогический (С.А.Шейн), диалогический (В.В.Рыжов, Г.А.Ковалев, Л.С.Братченко), духовный (А.Б.Добрович) уровни.

Монологическое сообщество.

- создает иерархии, поддерживаемые силой или угрозой силы.

- высестоящей группе принадлежит власть и право принятия решений, а нижестоящая группа бесправна.

- высестоящая группа берет на себя ответственность, риск, средства производства и распределяет награды, а нижестоящая обеспечивает поддержку высестоящим, выполняет работу и получает минимальное вознаграждение.

- пользуется сравнительным способом мышления: «ты или я».

- ценностями являются деструктивные действия, такие как эксплуатация и война против инакомыслящих (вербальная в том числе).

- пользуется жесткими сексуальными ролями (дискредитация женщин).

- относится к различиям между людьми с осуждением (все должны быть однородны – в мышлении, внешности, мнении и т.д.).

- использует страх, чтобы добиться однородности.

- состоит из «винтиков» системы.

Диалогическое сообщество.

- создает иерархии, в которых люди связаны общими потребностями.

- принятие решений распределено по иерархии равномерно.

- риск, ответственность, капиталовложения, средства производства, награды, выполнение работы и поддержка распределены по иерархии равномерно.

- пользуется кооперативным способом мышления: «я и ты».

- ценностями являются воспитательные качества, такие как сострадание и неприменение силы.

- пользуется гибкими сексуальными ролями (равноправие полов).

- относится к различиям между людьми без осуждения (каждый имеет право на свою индивидуальность и мнение).

- использует надежду, чтобы добиться единства.

- состоит из личностей [6].

Монологическое (созависимое) общество, имеющее религиозную направленность, управляется лидером с монологическим подходом к руководству. **С.Артерберн и Дж. Фелтон приводят правила, которыми руководствуется монологический лидер.**

1. Лидер все контролирует.

2. Когда возникают проблемы, лидер немедленно находит виновного и обличает его.

3. Лидер не совершает ошибок.

4. Лидер никогда не показывает реальность ситуации.

5. Лидер никогда не демонстрирует своих чувств, если они не позитивны.

6. Лидер не задает неприятных вопросов.

7. Лидер ничего не делает вне своей роли.

8. Лидер никому не доверяет.

9. Для лидера главная цель – привлекать человеческие и финансовые ресурсы в свою организацию.

10. Лидер любой ценой сохраняет имидж своей организации (даже в ущерб личностно-духовному состоянию ее членов) [7].

По мнению Ц.П.Короленко и Т.В.Дмитриевой, религиозная зависимость от такого сообщества представляет большую опасность, чем пищевая зависимость или даже гемблинг, поскольку у религиозных аддиктов чаще возникают психические нарушения шизофреноформного характера. Неслучайно в психиатрии и психологи заговорили о новом виде патологии – культовой травме, под которой понимают комплекс воздействий, используемый в деструктивных культах и направленный на изменение сознания индивида [8].

Многолетний опыт показывает, что успех в лечении и реабилитации химической аддикции достигается в тех случаях, когда больному удастся реально «переключиться» на деятельность, которая обладает всеми признаками нехимической зависимости, но социально приемлема (секс, работа, любовь, спорт, религия). Клинический опыт показывает, что одна аддикция может достаточно легко переходить в другую [9]. Если удалось заменить химическую зависимость на социально-приемлемую, то это рассматривается как несомненный успех. Но важно понимать, что неконтролируемое поведение в любом случае имеет деструктивное воздействие на личность человека. Более 30 лет назад В.Глассер впервые выдвинул идею «позитивной аддикции» – поведение и деятельность человека, являющиеся созидательными. М.Дай в своих работах называет данное состояние «выздоровлением» – паттерны поведения, и практикуя которые, человек растет и личностно, и духовно, укрепляясь в вере и возвращаясь от религиозной аддикции к личным отношениям с Богом [10].

В диалогическом сообществе, находящемся под руководством диалогически направленной личности лидера, реализуется деятельность, являющаяся конструктивной, направленной на созидание личности и на духовный рост, что исключает возникновение нехимической (в т.ч. религиозной) аддикции на основе данной деятельности.

Характеристики конструктивной деятельности:

Во-первых, эта деятельность не отнимает у человека много времени, не смещает остальные приоритеты.

Во-вторых, она может иметь возможность реализовываться в одиночестве, независимо от других людей.

В-третьих, данное поведение представляет собой определенную ценность для ума, здоровья и духовности.

В-четвертых, такая деятельность при длительном существовании принесет определенное улучшение в жизни человека [11].

Данные анализа, проведенного по авторскому тесту-опроснику на выявление религиозной аддикции показали интересные результаты. Тестирование проводилось в два этапа. Первый этап включал в себя тест, составленный на основе тестирования на наличие нехимических аддикций Гриффита. На данном этапе ставилась цель выявить степень религиозной аддикции у опрашиваемых людей. Второй этап ставил своей целью анализ сообщества, в которое включен данный человек.

Анализ проведенного тестирования. Данное тестирование проводилось среди верующих людей разных религиозных объединений. Было опрошено 126 человек. Из них 22 человека отнесли себя к традиционным конфессиям, 84 человека отнесли себя к нетрадиционным конфессиям, 20 человек отметили свою принадлежность к религиозным организациям, которые традиционно расцениваются как созависимые сообщества (секты). **Высокая вероятность религиозной аддикции была выявлена у:**

- 36,4% (8 человек) принадлежащих к традиционным конфессиям;
- 71,4% (60 человек) принадлежащих к нетрадиционным конфессиям;
- 85,0% (17 человек) принадлежащих к созависимым сообществам.

Из 85 человек, получившие в результате тестирования по первому этапу результат высокой степени религиозной аддикции, у 95,3% (81 человек) выявилась принадлежность к монологическому сообществу. Что же касается тех, кто показал малую степень религиозной аддикции, у 87,8% (36 человек) выявилась принадлежность к диалогическому сообществу. Налицо прямая корреляция между степенью религиозной аддикции и принадлежностью к монологическому религиозному сообществу [6].

Утверждение, которое выдвинул профессор А.Ю.Егоров в своей монографии «Нехимические зависимости», что внутри любой конфессии могут быть сообщества с признаками тоталитарной секты, получило свое подтверждение в этом исследовании [12].

Еще один штрих по поводу проделанного плотного исследования: из 126 опрошенных 64 человека находились в периоде ремиссии в ходе химической зависимости (алкогольной и/или наркотической). Из них 93,8% (60 человек) показали высокую степень религиозной аддикции. Следовательно, нельзя игнорировать тот факт, что религиозная зависимость стоит особняком среди других нехимических социально-приемлемых аддикций, которые берут на себя заместительную роль в процессе реабилитации. Признавая несомненную пользу реабилитационных программ для наркозависимых и алкоголиков, которые проводят различные религиозные организации, в том числе не только традиционные, следует помнить о негативных, а иногда катастрофических последствиях. Поэтому столь важен психолого-педагогический процесс диалогизации сообществ, участвующих в реабилитации, а так же имеющих в своих рядах аддиктивных людей, чтобы вывести их из стадии заместительной аддикции на стадию выздоровления [6].

РЕЗЮМЕ

«Діни фанатизм дінге сенушінің діни сезімінің патологиялық трансформациясы».

Діни аддикция діни фанатизмге ауысуы мүмкін. Діни фанат өзін діни идеялардың идеалы ретінде елестетеді. Таңдалып алынған жолдың дұрыстығына сену абсолютті сипатта болады және ешқандай келісімге жол бермейді. Фанатиктің діни сенімі Миссияны мүлтіксіз орындау үшін жоғарыдан төтенше жүктелген жауапкершілік сезімі нысанындағы мессияндық идеясымен біріккен. Бұл ойлау мазмұнынан, сондай-ақ айналадағыны қабылдауынан, эмоционалды жағдайдан, басқаларға көзқарастардан байқалады. Барлық деструктивтік діни ұйымдар өз алдарына бірдей мақсат қояды: неғұрлым көп халықты қатарларына тарту, оларға толық бақылау жасау, өз бағыныштылары арқылы қаржылық қаражат алу, саяси сахнаға шығу және осыған сәйкес өзінің жолын қушыларды бағындыратын билікке ғана емес, әлемді бағындыратын билікке ұмтылу.

«Religious fanaticism as the pathological transformation of the religious feeling of the believer».

Religious addiction can be transformed into religious fanaticism. The religious fanatic identifies himself with the ideals of the religious idea, as he presents them. Faith in the correctness of the chosen path is absolutely absolute and does not allow any compromises. Religious conviction of the fiction is connected with the idea of messiah in the form of a sense of extraordinary responsibility over perfect fulfillment of the Mission, which is expressed by the content of thinking, because of the perception of everything that happens around, emotional state, attitude to others.

All destructive religious organizations have the same goals: recruiting, how many more adepts can be, complete control over them, getting funds through their adherents, going to the political arena and, accordingly, have not only power over their followers, but also power over all.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пробст П. Терроризм будущего: Тактика, стратегия и приемы // Высотехнологичный терроризм: Материалы российско-американского семинара. Москва, 4 - 6 июня 2001. – М., 2002. – С.295.
2. Смагин С.Ф. Аддикция, аддиктивное поведение. – СПб. МИПУ, 2000 г.
3. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. г. Москва. Просвещение. 1987 г. – 207 с.
4. Козлов В.В. Измененные состояния сознания: психология и физиология / В.В.Козлов, Ю.А.Бубеев. – М., 1997. -198 с.
5. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии. //Психологические проблемы самореализации личности. СПб. 1997 г., с.38-46.
6. Фрейд З. Толкование сновидений. СПб.: Знание, 2007. 386 с.
7. Ананьев В.А. Концептуальная основа потрясающей психотерапии / В.А.Ананьев // Б.Г.Ананьев и ленинградская школа в развитии современной психологии. – СПб., 1995.
8. Дубровина И.В. Руководство практического психолога. – М., 1995 г. – С. 8.
9. Бек. А. Когнитивная терапия пограничного расстройства личности / А.Бек, А.Фримен // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. № 2. Белла Р. Социология религии // Американская социология сегодня. Проблемы, перспективы, методы. М., 1972.
10. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита.– Москва. 1997г. 344 с.
11. Корсаков С.С. Курс психиатрии. М., 1901.
12. Грановская, Р.М. Психология веры / Р.М.Грановская. - СПб.: Речь, 2004. - 573 с.

АНАЛИЗ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЫНКА ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Самал КНЯЗБАЕВА,
магистрант Казахской академии
труда и социальных отношений

На смену индустриальной эпохе, в которой основной ценностью было материальное благополучие, приходит постиндустриальная эпоха, где главной целью являются впечатления и ощущения. Немаловажными факторами, влияющими на развитие туризма стали развитие транспорта, связи, растущей мобильности, урбанизация, сокращение рабочего времени, рост общественного богатства. В этих условиях социально-экономические позиции туризма быстро укрепляются. Его доля в мировой торговле услугами составляет более 30 %. На мировом рынке туристский продукт лидирует наравне с нефтью. Ежегодный рост инвестиций в индустрию туризма составляет около 45 %. Туризм стал одним из самых прибыльных видов бизнеса и сегодня использует до 7-8 % мирового капитала [1].

В современных условиях развития мировой экономики туризм становится одной из ведущих и динамично развивающихся отраслей. По данным ЮНВТО туризм занимает четвертое место в мировом экспорте товаров и услуг (7,4 %), уступая только экспорту автомобилей, продуктов химии и топлива. По доходности данная отрасль занимает третье место в мире после нефтедобывающей промышленности и автомобилестроения [2].

Казахстан, имея богатый туристско-рекреационный потенциал, характеризуется недостаточным уровнем развития туризма. Его доля в валовом внутреннем продукте составляет около 0,3 %. В 2015 году объем доходов от туристской деятельности составил 145,3 млрд. тенге, что в 2 раза больше 2008 года (77,6 млрд. тенге). Уплачиваемые налоги в бюджет республики составляют 20,6 млрд. тенге. Количество занятых в отрасли составило 158 700 человек.

В январе-сентябре 2016 года объем доходов от туристской деятельности составил 91,8 млрд. тенге, что на 11,5 % больше января-сентября 2015 года (82,3 млрд. тенге). Количество занятых в туристских организациях и местах размещения составило 26 940 человек [3]. В 2015 году в стране функционировало 1715 туристских организаций и туристскими фирмами было обслужено 630,6 тыс. человек, что на 29,6 % (486,5 тыс. человек за 2014 год) больше показателя предыдущего года. В структуре туристской деятельности внутренний туризм составил 32,2 %, въездной туризм – 5,7 %, выездной туризм – 62,1 %.

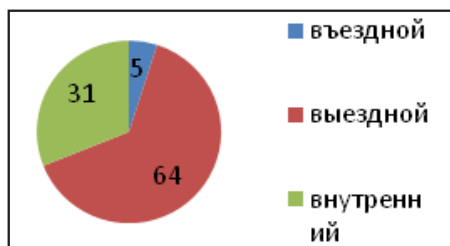

Рисунок 1. Обслужено посетителями туристских организаций по типу туризма.

Если эти показатели сравнить с данными 2014 года, то наблюдается увеличение выездного туризма с 56,4 % до 62,1 %, сокращение внутреннего с 35,4 % до 32,2 % в общей структуре обслуживания туристов.

В январе-сентябре 2016 года в стране функционировало 1 950 туристских организаций и туристскими фирмами было обслужено 494,1 тыс. человек, что на 10,6 % (446,5 тыс. человек) больше показателя соответствующего периода 2015 года. В структуре туристской деятельности внутренний туризм составил 18,6 %, въездной туризм – 31,4 %, выездной туризм – 50 %. Если эти показатели сравнить с данными января-сентября 2015 года, то наблюдается увеличение выездного туризма с 43,7 % до 50 %, сокращение внутреннего с 28 % до 18,6 % в общей структуре обслуживания туристов.

Анализ въездных туристских потоков в Казахстане показывает, что республика остается недостаточно привлекательной для зарубежных туристов, в связи с чем число туристов, въехавших в страну, значительно отстает от докризисных показателей.

Обладая уникальностью, туристский продукт Казахстана недостаточно конкурентоспособен и проигрывает зарубежным аналогам по доступности, уровню сервиса и цене туристских услуг.

По состоянию на январь-сентябрь 2016 года в Казахстане функционировало 1 484 места размещения вместимостью на 82 435 койко-мест, что на 1,4 % больше койко-мест, чем в январе-сентябре 2015 года. Из общего числа койко-мест 61,1 % составляли гостиницы, из которых 27,0 % гостиниц с категорией и 34,1 % без категории, а 38,9 % составляли прочие места размещения.

В 2015 году в местах размещения в Республике Казахстан коэффициент загрузки номерного фонда составил 24,0 % (по сравнению с 20,3 % в 2014 году), учитывая, что: - в гостиницах показатель составил 30,5 % (39,0 % - в гостиницах с категорией, и 24,3 % - в гостиницах без категории), при этом самый высокий уровень наполняемости зарегистрирован в гостиницах категории 5 * (49,5 %), самый низкий в гостиницах категории 1 * (21,9 %);

- в прочих местах размещения этот показатель составил 12,5 %.

Наиболее высокий коэффициент загрузки номерного фонда составляет 88,4 % в Мангистауской и 47,8 % в Атырауской областях. Самый низкий коэффициент составляет 11,6 % в Северо-Казахстанской и 8,4 % в Алматинской областях. В городах Астана и Алматы коэффициент загрузки номерного фонда составляет 31,1 % и 26,8 % соответственно.

В январе-сентябре 2016 года в местах размещения в Республике Казахстан коэффициент загрузки номерного фонда составил 26,1 % (по сравнению с 22,0 % в январе-сентябре 2015 года), учитывая, что: - в гостиницах показатель составил 36,6 % (38,1 % - в гостиницах с категорией, и 29,0 % - в гостиницах без категории), при этом самый высокий уровень наполняемости зарегистрирован

в гостиницах категории 5 * (48,1%), самый низкий в гостиницах категории 1 * (29,2%);

-в прочих местах размещения этот показатель составил 14,0% [5].

Города Астана и Алматы являются самыми важными туристскими центрами, где сконцентрировано наибольшее количество мест размещения, соответствующих международным стандартам. Места размещения, предлагаемые за пределами указанных городов, не соответствуют международным стандартам качества, и ориентированы в основном на казахстанских туристов. В крупных городах существует дефицит гостиниц категории 3* и 4*.

Отмечается низкий уровень присутствия на казахстанском туристском рынке международных гостиничных брендов. Все международные гостиничные компании находятся в четырех бизнес-дестинациях: Астана, Алматы, Атырау, Актау.

Цены на проживание в местах размещения с высоким уровнем гостиничных услуг гораздо выше, чем в аналогичных гостиницах в ведущих туристских дестинациях других стран. Стоимость номера в международных брендовых гостиницах категории 5* в городах Астана и Алматы в 2-3 раза выше, чем в Европе. Цены на услуги в других местах размещения – пансионатах, туристских базах, приютах, кемпингах, общежитиях для приезжих и других – намного ниже.

Завышенные цены связаны с низкой заполняемостью мест размещения, недостатком конкурентной среды и сильной зависимостью от бизнес-туристов. Предлагаемые туристские услуги, включая гостиничные, предоставляются с ограниченным сервисом и являются слаборегулируемыми.

Следует отметить, что высокая цена на проживание и авиабилеты значительно увеличивает стоимость тура в Казахстан и, соответственно, снижает его конкурентоспособность по цене на международном рынке.

Материальная база мест размещения, в т.ч. гостиниц, пансионатов, домов и баз отдыха, а также санаторно-курортных учреждений характеризуется высокой степенью физического износа. На сегодняшний день в связи с отсутствием категории у подавляющего числа гостиниц качество предлагаемых услуг в местах проживания для туристов не соответствует международным требованиям.

Общий уровень туристских предложений остается низким, вследствие недостаточного уровня развития туристских продуктов и недостатка специализированных услуг и удобств для туристов. Это касается наличия визит-центров, установки знаков и указателей на туристских дестинациях и т.д.

Рост спроса на внутренний и въездной туризм в Казахстане наблюдался в период с 2000 по 2007 гг., с последующим спадом в 2008 и 2009 годах в связи с экономическим кризисом. С восстановлением экономики рост спроса на туризм возобновился в 2014 году и достиг рекордного уровня в 2015 году с приростом туристских прибытий на 11,7 % и увеличением количества ночевков на 25,9 % больше чем в 2014 году [6].

Ситуацию, сложившуюся сегодня на рынке внутреннего туризма характеризуют следующие факторы: спрос на туристские услуги в Казахстане ограничен материальными возможностями граждан, небольшим количеством баз отдыха, обеспечивающих достаточный уровень комфорта.

Несогласованность интересов во взаимоотношениях туроператоров внутреннего рынка и предприятий санаторно-курортного комплекса страны приводит к неудовлетворенности потребностей казахстанских граждан.

Туризм в Казахстане опирается в основном, на

местное население, а также на деловые и профессиональные поездки иностранных резидентов.

Общее количество всех иностранных резидентов, которые въехали в Казахстан в 2015 году, составило 5 685 132, что на 20,6 % больше, чем в 2014 году. Большинство иностранных резидентов прибыло из трех соседних стран: Республики Узбекистан (34,0 %), Кыргызской Республики (27,1 %) и Российской Федерации (23,7 %). Основными причинами их приезда были частные (76,9 %) и транзитные поездки (17,0 %), в то время как деловой туризм и туризм с целью досуга и рекреации составили 6,1 %. Многие иностранные посетители, въезжающие в республику, останавливаются в семьях или у друзей, проезжают транзитом или прибывают на один день (однодневные посетители). Большинство посетителей из Республики Узбекистан и Кыргызской Республики являются трудовыми мигрантами.

Количество посетителей по выездному туризму в 2015 году составило 8 020 400, что на 8,2 % больше, чем в 2014 году. Такие объемы выездного туризма способствуют формированию отрицательного туристского сальдо (более чем на 422 миллионов долларов США) в платежном балансе страны. Казахстан остается «туристским донором» для таких стран как Турецкая Республика, Китайская Народная Республика, Объединенные Арабские Эмираты, Королевство Таиланд, где интенсивно развивается индустрия туризма, создаются новые рабочие места, улучшается структура платежного баланса и растет благосостояние населения.

Спрос казахстанских туристов на выездной туризм представляет потерю доли бизнеса для туристских дестинаций и объектов размещения в Казахстане. Поэтому, естественно предполагать, что с качественным развитием туризма в республике определенное количество местных туристов, отдыхающих сейчас за рубежом, отдадут предпочтение казахстанским туристским дестинациям, оставляя расходы на туризм в пределах страны.

Создание развитой конкурентоспособной туристской индустрии для обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов государства и населения за счет увеличения объемов въездного и внутреннего туризма, невозможно без соответствующих инвестиций.

Инвестиции в основной капитал в сфере туризма составили 143,7 млрд. тенге в 2014 году, 178,9 млрд. тенге в 2015 году. Следует отметить, что инвестиции в основной капитал в отрасли, производящие товары и оказывающие услуги, имеют тенденцию к росту [8].

Анализируя изменение основных экономических показателей развития туризма, можно сделать вывод, что потенциал казахстанского туризма не реализуется полностью, поскольку развитие туристской отрасли напрямую зависит от развития современного конкурентноспособного туристского комплекса, включающего необходимую инфраструктуру транспортно-логистической системы, в том числе с учетом реконструкции пунктов пропуска через Государственную границу Республики Казахстан (автомобильных, авиационных, железнодорожных), обеспечивающего широкие возможности для удовлетворения потребностей казахстанских и иностранных граждан в туристских услугах. Создание туркомплекса внесет также значительный вклад в развитие экономики страны за счет налоговых поступлений в бюджет, притока иностранной валюты, увеличения числа рабочих мест, а также обеспечит контроль за сохранением и рациональным использованием культурного и природного наследия.

Развитие въездного и внутреннего туризма в Казахстане будет зависеть от ряда рыночных тенденций

– в туризме в целом, экономике, демографии, экологии, технологии, и прочих сферах.

Основными долгосрочными тенденциями туризма в целом являются:

-стабильное развитие международного туризма с последующим увеличением количества международных прибытий и доходов от международного туризма, что обеспечивает в целом положительную рыночную основу для развития индустрии туризма в Казахстане;

-растущий туристский спрос на развивающихся внешних рынках, таких как Китайская Народная Республика, Республика Индия, Ближний Восток и Российская Федерация. Географическое положение этих стран предоставляет возможность разрабатывать туристские продукты для данных рынков и относительно легко их реализовывать благодаря их территориальной близости к Казахстану;

-относительно высокий и стабильный спрос на развитых внешних рынках, таких как Европа, что предоставляет Казахстану возможность реализовывать на этих рынках свои привлекательные и уникальные туристские продукты;

-высокая, растущая и активная конкуренция, как среди развитых, так и среди развивающихся туристских дестинаций, что требует от казахстанских аналогов адекватного позиционирования на данном рынке, также как и способности адаптироваться к его непрерывно меняющимся условиям.

Основными долгосрочными экономическими тенденциями являются:

-благоприятные экономические перспективы и ожидаемый рост ВВП, доходов и склонности к путешествиям среди потребителей внутри Казахстана и на развивающихся внешних рынках, таких как Китайская Народная Республика, Республика Индия, Ближний Восток и Российская Федерация, что представляет возможность разработки и реализации туристских продуктов на внутреннем и внешних развивающихся рынках, в особенности на тех, которые расположены недалеко от Казахстана;

-экономическая нестабильность развитых рынков, таких как Европа и Соединенные Штаты Америки, ведущая к увеличению чувствительности потребителей к ценам, что, в свою очередь, представляет собой серьезную угрозу для сверхдорогих туристских продуктов, но в то же время повышает конкурентоспособность доступных качественных туристских продуктов.

Основными долгосрочными демографическими тенденциями являются:

-увеличение количества населения среднего и пенсионного возраста, особенно на развитых рынках, таких как Европа, что предоставляет возможность для разработки и реализации туристских продуктов потребителям более зрелого возраста: внесезонных, культурных, оздоровительных и сплуров и т.п.;

-сокращение количества свободного времени у работающего населения, ведущее к увеличению количества краткосрочных перерывов на отдых в течение года;

-растущий интерес к активному отдыху среди молодых людей, дающий возможность разрабатывать и реализовывать разнообразные приключенческие туры;

-растущая склонность людей всех возрастов к «космополитству» в поведении (или образе жизни) – стремлению к путешествиям по миру, ознакомлению

с другими культурами и ландшафтами – что представляет собой возможность для разработки и реализации ряда туров и позиционирования Казахстана в качестве новой туристской дестинации с уникальными туристскими продуктами;

-растущее стремление к саморазвитию и/или «вызову самому себе», особенно среди потребителей развитых внешних рынков, таких как Европа, предоставляющее возможности для разработки и реализации «креативных» туристских продуктов.

Основными долгосрочными экологическими тенденциями являются:

-рост общественного сознания в области сохранения и защиты окружающей среды, дающий возможность разрабатывать и реализовывать туристские продукты «на лоне природы», являющиеся экологически устойчивыми: пеший туризм, велотуризм, поездки на лошадях и наблюдение за птицами;

-изменения в экономике страны, вызванные изменением климата, вызывают необходимость местным поставщикам услуг, туроператорам и транспортным компаниям приспосабливаться к новым условиям.

Основными долгосрочными тенденциями в прочих сферах являются:

-растущая тенденция к заботе о здоровье, личной безопасности и благополучии, подразумевающая необходимость установления и поддержания высоких стандартов качества во всех вопросах, связанных со здоровьем, безопасностью и благополучием, и, в свою очередь, делающая некоторые туристские дестинации привлекательнее других;

-растущее число дестинаций, отменяющих или ослабляющих визовые требования для въездных туристов, позволяющее странам с безвизовым или упрощенным визовым режимом привлекать большее количество иностранных туристов [26].

Анализ сильных и слабых сторон, возможностей и угроз развития индустрии туризма в Казахстане. Количество и степень выраженности слабых сторон Казахстана выше, чем количество и степень выраженности его сильных сторон, что обычно характерно для страны, которая, подобно Казахстану, находится в процессе развития сильной и конкурентоспособной индустрии туризма. Однако количество и степень выраженности возможностей в Казахстане выше, чем количество и степень выраженности угроз, что означает, что республика в состоянии использовать текущие мировые процессы и создать конкурентное преимущество для развития своей индустрии туризма [29].

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Биржаков М.Б. Введение в туризм СПб: «Изд. дом «Герда», 2006 г.
2. Александрова А.Ю. Международный туризм: Учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001 г.
3. Балабанов И.Т. Экономика туризма. М.: «Финансы и статистика», 2006 г.
4. www.stat.kz
5. <http://www.president.kz>
6. Новые тенденции в развитии международного туризма//Коринф 2007 №1.
7. Сенин В.С. Введение в туризм. - М., 2006 г.
8. Котлер Ф., Боуэн Д. Маркетинг. Гостеприимство и туризм: Учебник для вузов; пер. с англ., под ред. Р.Б.Ноздревой. - М.: Юнити, 2007 г.

ЕЩЕ РАЗ О РОЛИ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Керимсал ЖУБАТКАНОВ,
руководитель научно-исследовательского центра «Рухани
жаңғыру» Казахско-Русского Международного университета

Елбасы фактически в одиночку провел Казахстан через бури горбачевской перестройки и распада СССР, через «лихие», как принято сейчас называть, 1990-ые годы, создав и дав достойную жизнь новому независимому государству планеты – Республике Казахстан – новые законы, новые границы, новую рыночную экономику и самостоятельную внешнюю политику. Он является одним из самых опытных политиков СНГ и мира. Назарбаев не только опытен и искушен в политике, как внутренней, так и внешней. Известный украинский поэт, ныне покойный, Иван Драч сказал: *«Если бы у нас вместо всех президентов был один Назарбаев, Украина стала бы счастливой республикой»*. (http://gordonua.com/interview/tv_full/ivan-drach-zhena-sosyury-by-la-agentom-kgb-pri-nem-tak-zhe-kak-solnceva-pri-dovzhenko-no-tam-hot-by-la-lyubov-193283.html) Это об многом говорит.

Независимый Казахстан во главе с его Президентом Н.А.Назарбаевым, начиная с 1991 года и по современное время, сумел успешно применить формулу – важности формирования и практической реализации эволюционного взгляда на развитие общества и государства. Елбасы всегда уделял самое высокое и серьезное внимание национальному вопросу или межнациональным отношениям в республике. **Основными конституционными принципами государственной национальной политики в Республике Казахстан являются:**

- учет особенностей и основных тенденций в сфере межнациональных отношений, что играет важнейшую роль в реализации национальной политики;
- равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам и общественным объединениям;
- запрещение любых форм ограничения прав граждан по признакам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности;
- сохранение исторически сложившейся целостности республики;
- гарантия прав народов, проживающих на территории Казахстана в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, общепризнанными принципами и нормами международного права и международными договорами Республики Казахстан;
- содействие развитию национальных культур и языков народов Республики Казахстан;
- своевременное и мирное разрешение противоречий и конфликтов;
- запрещение деятельности, направленной на подрыв безопасности государства, возбуждение социальной, расовой, национальной и религиозной розни, ненависти либо вражды;
- защита прав и интересов граждан Республики Казахстан за ее пределами, поддержка соотечественников, проживающих в зарубежных странах, в сохранении и развитии родного языка, культуры и национальных традиций, в укреплении их связей с исторической родиной в соответствии с нормами международного права.

Все эти принципы в настоящее время воплощаются

в жизнь. Базовыми принципами государственной национальной политики являются равные права для представителей всех национальных и конфессиональных групп и создание благоприятных условий для деятельности всех конфессий. Благодаря этому **в Казахстане на протяжении уже 30 лет не произошло ни одного политического массового столкновения на этнической или религиозной почве**. Можно без преувеличения сказать, что первые законодательные акты независимого Казахстана создали правовую базу, в основе которой лежит гражданская и политическая общность всех граждан, обеспечивающая равенство прав и свобод всех, независимо от этнической или религиозной принадлежности. Опыт **межэтнической политики**, осуществляемой Казахстаном, получил высокие оценки со стороны мирового сообщества и вызвал интерес стран со схожим полиэтническим составом населения. В международном сообществе Казахстан признан как страна, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана – народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Казахстан заинтересован в расширении и углублении так называемого диалога цивилизаций, всегда поддерживал и сам выражал готовность выступить с международными инициативами, направленными на сближение понимания между Востоком и Западом по ключевым проблемам современного мироустройства. В советское время нас учили, что через Великую Октябрьскую социалистическую революцию 1917 года в СССР строилось общество социальной справедливости и однородности. На этом и базировалась марксистско-ленинская идеология и внешняя и внутренняя политика Советского государства. Через диктатуру пролетариата – к социальному равенству и однородности. Однако на практике все попытки перейти от противостояния буржуазии и пролетариата к социально-однородному обществу всегда заканчивались неудачей. В советском обществе всегда имелось противостояние – между теми, кто у власти, у распределения материальных и прочих благ, и теми, кто лишен этого. Положение человека в советском обществе зависело не от его конкретных способностей, трудолюбия, а от близости к системе власти в Советском государстве, что характерно для всех неразвитых обществ. Это постепенно привело к незаинтересованности людей в труде и к краху советского общества. Согласно второму способу, через эволюционное развитие строится общество равных возможностей на базе частной и других видов собственности, политического и идейного плюрализма. Главное в строительстве такого общества – добиться, чтобы каждый имел равные возможности в достижении желаемого социального статуса. Сам же социальный статус тех или иных занятий находится в постоянном развитии. Если

возникающие здесь противоречия не решаются, то в обществе возникает напряженность, которая должна сниматься разумными действиями, не доводящими дело до социальных конфликтов, тем более до революций. Как показывает современная практика и современная мировая история, такая модель развития наиболее экономически эффективна и наиболее отражает общий интерес. Сегодня к такой модели человеческого, государственного, общественного и исторического развития стремятся все страны в мире, включая и Республику Казахстан и другие страны СНГ.

Н.А.Назарбаев встал у руля нового государства планеты во время распада второй сверхдержавы мира – СССР и, если можно так выразиться, стал «главным архитектором и строителем» нового независимого государства – Республики Казахстан. Это новое независимое государство с самого своего начала существования пошло **своим собственным, казахстанским путем развития**. Всего за каких-то четверть века бывшая советская республика, которая в СССР несправедливо числилась среди отстающих, превратилась в современную страну с национальной государственностью, эффективной рыночной экономикой, демократическим общественным устройством и высоким международным авторитетом. Именно в годы 1 модернизации страны был осуществлен «тройной транзит» в экономической, социальной и общественно-политической сферах страны. Независимый Казахстан создал новую политическую систему, сформировал механизмы рыночной экономики, заложил фундамент правового государства, сберег этническое и религиозное согласие в обществе, добился признания в мире. Задачи, которые поставила перед казахстанцами первая стратегия 1992 года, были полностью выполнены. Вторая модернизация, которая началась в 3-й четверти 1990-х годов и завершилась в середине 2010 годов Казахстан вышел на траекторию устойчивого экономического роста, сформировал систему государственных институтов и средний класс, заметно улучшил качество жизни своих граждан, построил новую столицу, своей сбалансированной и ответственной внешней политикой укрепил свой международный авторитет, доказал свое право на региональное лидерство. В 2012 г. наша страна досрочно реализовала все поставленные задачи, которые были заложены в Стратегии «Казахстан – 2030». РК вошла в число 50-ти самых конкурентоспособных стран мира и в группу стран со средним уровнем развития. Именно в то же время была принята новая Стратегия «Казахстан – 2050», которая поставила задачу – войти в 30 самых передовых стран мира. С начала 2017 г. в Казахстане реализуется 3 модернизация. Для этого была проведена конституционная реформа, определены приоритеты для следующего этапа экономических преобразований и началась программа «Рухани жаңғыру» по модернизации общественного сознания. Президент своей работе «Эра независимости» подчеркивает, что «все 3 модернизации – это есть целостный процесс обновления и развития с единым содержанием и алгоритмом». **Главным принципом данного процесса является принцип – «эволюция, а не революция» и второй принцип – «сначала – экономика, потом – политика».**

Другим выдающимся успехом Елбасы является создание и 20-летнее развитие столицы нашего государства – города Астаны. Нынешняя столица

Республики Казахстан – город Астана была основана в 1830 г. и имела первоначальное название как Акмола (Ақмолинск). В 1869 г. город Акмола стала центром Ақмолинского уезда в составе Ақмолинской области, созданной в соответствии с утвержденным 21 октября «Временным положением об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств».

У будущей столицы Республики Казахстан – города Астаны до 1961 г. в историческом плане ничего примечательного не было. Всем хорошо известно, что после смерти И.В.Сталина в марте 1953 г., к власти пришел Н.С.Хрущев, который в 1954-1961 гг. проводил освоение целинных и залежных земель в восточных районах СССР, в т. ч. и в Казахстане. Именно в это время Акмола стала центром освоения целины в нашей республике и стараниями Хрущева центром Целинного края, вот почему в 1961 г. город Акмола (Ақмолинск) стал Целиноградом. С 1961 по 1992 гг. город Акмола (Ақмолинск) именовался Целиноградом.

После провозглашения независимости Казахстана, город Акмола вернул свое прежнее историческое название. Уже на заре независимости Казахстана, его лидер Н.А.Назарбаев стал задумываться о переносе столицы страны из города Алматы в город Акмолу.

В советское время у нашей республики было три столицы: вначале Оренбург стал столицей Казахской АССР в 1920 г., затем в 1925 г. столицей республики стала Кызыл-Орда и, наконец, в 1928 г. город Алматы, который выполнял функцию столицы Казахстана по 1997 г.

Несомненно, что все три столицы Казахстана выбирались союзным центром, который исходил из своих политических, экономических и других интересов, тогда как интересы самой республики и его населения игнорировались. Это привело к тому, что столица Казахстана с 1928 г. была переведена в юго-восточную часть республики – в Алматы и от столичного центра до самых важных в экономическом плане регионов Казахстана как Западный, Северный, Восточный нужно было потратить много времени, чтобы добраться. Конечно, этот фактор негативно сказывался и на оперативности, и на контроле принятия решений по управлению данными регионами из столичного центра республики в советское время.

Мировой опыт показывает, что в основном столицами государств всегда выбирались населенные пункты, которые находились в центре территории государства и откуда было одинаково равно добраться до его западных, южных, северных и, восточных регионов. Если брать современный опыт переноса столицы Казахстана, то не секрет, что независимый Казахстан в лице его высшего руководства учитывал и геополитический фактор – это фактор важности для современного Казахстана России сквозь призму двухсторонних экономических, политических, военных и других взаимоотношений.

За 20 лет своего развития бывший город Акмола, Целиноград и нынешняя Астана неузнаваемо изменился. Он строится как современный город со столичными функциями, в соответствии со всеми мировыми требованиями в области градостроительства, архитектуры, а также в соответствии с другими требованиями, которые предъявляются к городам такого уровня и статуса.

Астана – это визитная карточка современного

Казахстана. За эти 20 лет в центре Казахстана вырос суперсовременный и комфортный для жизни город, город задающий темп, ритм жизни всего Казахстана. Здесь буквально на глазах формируется новое лицо страны и пишется ее новейшая история.

Следующее весомое достижение Президента Казахстана как политика – это позитивно-конструктивные и взаимовыгодные отношения между Россией и нашей республикой. Не секрет, что для любого государства СНГ взаимоотношения с Россией очень важны и исключительны. И то, что взаимоотношения между Республикой Казахстан и Российской Федерацией с 1991 года и по сей день позитивны, конструктивны, результативны и взаимовыгодны – это заслуга нашего Президента Н.А.Назарбаева, который сумел выстроить правильные взаимоотношения и с М.С.Горбачевым, и с Б.Н.Ельциным, и с В.В.Путиным. Н.А.Назарбаев сумел во имя высших интересов нашего народа и государства на каждом из этих этапов сохранить дружбу, добрососедство и взаимовыгодное сотрудничество в разных сферах межгосударственного, так и человеческого общения между двумя народами и государствами.

И сейчас отношения между РФ и РК являются союзническими, братскими, равными и взаимовыгодными, что идет на пользу прежде всего нашему народу и стране, а также России и его народа. Здесь не надо быть профессиональным психологом, но понятно, что это совсем разные по характеру, харизме и стилю государственного управления руководители соседнего государства. И нашему Президенту удалось на каждом этапе из этих 27 лет построить конструктивно-позитивные отношения с этими лидерами РФ в интересах Казахстана и его народа, а также в интересах русского народа и России.

Н.А.Назарбаев всегда придавал большое значение развитию стратегического партнерства с Китайской Народной Республикой. Глава государства исходил из того, что наши страны – соседи на века, а потому и впредь будут важными стратегическими партнерами. В 2017 году Казахстан и КНР отметили 25-летие установления дипломатических отношений. С 1991 по 2018 годы, прошедшие со времени установления между Казахстаном и Китаем дипломатических отношений, – это целая эпоха, небывалая по уровню доверия и взаимодействия. Мы

начали взаимодействовать с Китайской Народной Республикой с первых дней независимости Казахстана. С тех пор Казахстан и Китай прошли большой путь, стали добрыми соседями, надежными друзьями и конструктивными партнерами в экономическом, политическом плане.

Говоря о отношениях с нашим восточным соседом – Китайской Народной Республикой, можно также охарактеризовать взаимоотношения РК и КНР, как Казахстана с Россией. Начиная от Дэн Сяопина до нынешнего руководителя КНР Си Цзиньпина, со всеми лидерами КНР, Н.А.Назарбаеву удалось выстроить уважительные, взаимовыгодные и добрососедские отношения между Казахстаном и Китаем. И это справедливо и для межгосударственных отношений с другими государствами как в Западной, так и Восточной Европе, с США и т.д. То есть, не имея никакого опыта в мировой политике и дипломатии, наше молодое независимое государство, благодаря мудрой, взвешенной и гибкой политике нашего лидера за 25 лет своего самостоятельного существования добилось на ниве международной и внешней политике выдающихся результатов.

Другим весомым достижением нашего Лидера является эффективное сотрудничество между Казахстаном и США+ЕС стало возможным благодаря казахстанскому видению и тем уникальным качествам, которые Елбасы использовал для утверждения Казахстана в качестве лидера Центральной Азии и укрепления казахстанских позиций на международной арене. Политика Казахстана в этом направлении нацелена на поддержку и развитие установившихся ранее взаимовыгодных партнерских отношений со странами Европы и США.

Можно еще долго говорить о многочисленных достижениях нашего Президента, которые его характеризуют как политика мирового уровня. Самое главное, Казахстан, благодаря мудрой и дальновидной политике Н.А.Назарбаева, предпочел ложному эффекту «скачков» и «шоковой демократизации» безупречную логику продуманных последовательных преобразований. Мощь поступательного движения суверенного Казахстана вперед нарастает не за счет искусственной и небезопасной взрывной революционной волны, она питается энергией побед, которые Казахстан одержал на своем независимом успешном пути.

УГРОЗЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ХАРАКТЕРА и религиозный фактор (анализ СМИ)

Зауреш ТАСТАНОВА,
Гульмира БАЙМУРАТОВА,
старшие преподаватели Казахского
Национального аграрного университета

На сегодняшний день, по оценкам специалистов, процесс социализации человека в большинстве, зависит от интернета. И с каждым годом процентный уровень растет.

Еще с начала 90-х гг. в обществе стали подниматься вопросы о национальной системе защиты информации. Теперь, как никогда актуальной стала данная проблема. Для современной молодежи Интернет стал своего рода «открытым

университетом», где можно узнать интересующую информацию, получить подробные инструкции. Однако, СМИ, распространяющиеся по глобальным сетям интернета, перестали быть просто информирующими. Их можно охарактеризовать как влияющие на общество, формирующие общественное сознание. Сейчас интернет обладает властью скрытого управления и обработки, а также психологического воздействия на личность, идет целенаправленное и

обезличенное воздействие на людей.

«С развитием компьютерных технологий появился новый вид преступности, связанный с электронной обработкой информации в криминальных целях, получивший название кибертерроризма. К списку кибертерроризма следует отнести различные вирусы, использование интернет сети для получения конфиденциальной и государственных тайн, а также пропаганда и передача информации и материалов деструктивного характера» [1].

Часто в интернете, даже самая безобидная информация несет в себе скрытую угрозу. Многие, наверное, на мобильники получали сообщения от своих знакомых, те в свою очередь от других, о спрятанной металлической ядовитой проволоке, в таблетке парацетамола, произведенной в Израиле. Большинство переслало это сообщение своим друзьям, близким, а то и просто знакомым, и, наверное, чувствовали себя так, будто спасли человечество. Если бы не тот факт, что парацетамол в Израиле не производят. Так зачем же такие сообщения рассылать, и кем. Можно предположить, что это сайты с явной антисемитской ориентацией. А может и просто выходка руководителя группы, чтобы посмотреть, как быстро к нему вернется его же сообщение.

В последнее время все чаще стали говорить об «электронном джихаде», как одном из видов террористической деятельности, осуществляемой через интернет. Электронные террористы используют современное программное обеспечение для проникновения в компьютерные системы противника. Стремительный рост и распространение радикальных идей в соцсетях повлекли за собой негативные тенденции, характерные для информационного общества. Кроме распространения негативной информации, в сетях стали вербовать наших граждан в ряды террористических организаций. Сотни казахстанцев попадают в компьютерные сети.

Вербовка через социальные сети носит массированный характер. Любой интернет-пользователь может быть подвержен опасности попадания под негативное влияние экстремистски ориентированных сайтов. Проблема еще и в том, что большая часть завербованных, получают поверхностные, ошибочные знания.

Так, большинство завербованных, находящихся в зоне боевых действий на территории Сирии, оказались там из-за своей религиозной неграмотности и получения знаний об исламе, путем выхода на экстремистские сайты. В результате полученной радикальной информации, **новоявленный мусульманин – неофит**, начинает поддерживать идеи джихадизма и терроризма.

Джихадисты активно применяют современные технологии, ведя на просторах интернета полномасштабную пропагандистскую войну, активно используя Facebook, Twitter, WhatsApp, Instagram.

Обзор СМИ, распространяющихся через интернет, только за последние несколько месяцев показал, что вербовка, чаще всего, ведется под прикрытием религии. Активно пропагандируются салафитские идеи. Возрастная категория – в основном молодежь, но есть факты вербовки квалифицированных специалистов, предлагая им высокую заработную плату. Например, в Кыргызстане, одной из основных причин толкающей молодежь в такфиритские террористические группы, является

протест против социальной, правовой несправедливости, коррумпированности государственной системы, двойных стандартов в обществе. Молодежь часто не видит возможности самореализации в стране [2].

Обзор СМИ по Казахстану, также пестрит упоминаниями об участии казахстанцев в вооруженном конфликте на востоке Украины, а также о выезде в Сирию и Ирак более 400 казахстанцев. Благодаря усилиям вербовщиков поддерживать боевиков «Исламского государства» в 2015 году отправилось более 4 тысяч граждан из региона Центральной Азии и Казахстана. По последним данным около тысячи казахстанцев, каждый второй из них – ребенок.

Еще одной интернет угрозой современному обществу является «секс джихад» (джихад аль-никах). В последнее время на страницах интернета появились факты вербовки женщин и девушек для переезда их в Сирию и Ирак, чтобы стать женами боевиков ИГ. Причем, среди них есть не только женщины и девушки из Казахстана и Центральной Азии, но и из России, Европы, принявшие ислам. На сайте информбюро Казахстана, только в 2015 г. приводились примеры нескольких случаев «секс-джихада» [3].

По словам джихадистов, самые уязвимые – девушки из неблагополучных семей и одинокие женщины. Они «влюбляются», просто пообщавшись по Skype. Боевики-вербовщики предстают перед ними красивыми, обходительными, способными на широкие жесты. *«Вербовка казахстанцев в ряды террористических организаций через социальные сети – это уже не виртуальная угроза, а жестокая реальность. Сотни молодых людей попадают в расставленную экстремистами идеологическую паутину, стоит им лишь включить компьютер. Часть их затем примыкает к религиозным общинам известного толка и даже покидает страну, чтобы участвовать в чужих войнах» [4].*

Одним из методов противодействия кибертерроризму является оперативное удаление деструктивного контента из сети и последующее закрытие доступа к нему. Чтобы радикальные идеи не распространялись в интернете, в республике налажена очень строгая система блокировки сайтов с экстремистским содержанием, «выключено» уже более 500 подобных ресурсов. Кроме того, уголовное наказание за наемничество предусматривает до 7 лет лишения свободы. Однако удаление деструктивного контента из сети, не может быть действенным шагом в разрешении данной проблемы.

Необходимо произвести переоценку роли информационной политики. Расширяется круг влиятельных международных институтов. В их числе ООН, ОБСЕ, ЮНЕСКО, Организация «Исламская конференция».

Еще в начале 90-х годов XX века лидер Исламской революции, Имам Хомейни говорил о роли Организации «Исламская конференция». **На сегодняшний день Организация «Исламская Конференция» являясь единственной всеобщей многосторонней исламской организацией, должна занять лидирующую позицию, в информационной политике ислама, для отпора различным негативным проявлениям интернет-джихада.**

Со стороны государства – на постоянной основе проводить мониторинг интернет пространства на предмет выявления деструктивных сайтов, интернет

– страниц, форумов.

Со стороны ДУМК – повышать уровень профессионализма мусульманского духовенства. Несмотря на проводимую аттестацию имамов мечетей, уровень и авторитет духовенства остается пока низким. Невыверенные кадровые решения снижают влияние ДУМК в мусульманской среде, провоцируют противоречия и конфликты. Нерешенной остается и проблема по регулированию образовательных учреждений религиозных объединений, которые под видом различных фондов, курсов по изучению религиозных канонов могут пропагандировать радикальные взгляды.

Одним из эффективных способов противодействия пропаганде терроризма и экстремизма в интернет-пространстве является повышение религиозной грамотности современной молодежи посредством пропаганды через интернет-ресурсы Духовного управления мусульман Казахстана.

В Казахстане в настоящее время **институционализирован и закреплён юридический статус Съезда лидеров мировых и традиционных религий**, он начал функционировать как международная организация на постоянной основе, и может проводить в жизнь предложения и решения авторитетных духовных лидеров и решения их съездов. Интерес к форуму растёт с каждым годом. Это проявляется в значительном увеличении числа делегаций, приезжающих на Съезд.

Важной особенностью съездов стало то, что в их работе, кроме представителей всех крупнейших конфессий мира, принимают участие видные политики, главы государств и влиятельных международных организаций. Это позволяет принимать действенные решения, которые напрямую могут повлиять на укрепление безопасности в мире, сближение культур и цивилизаций.

Со стороны общества – понять истинный смысл происходящего. И в этом смысле, только образованные люди могут противостоять негативным проявлениям интернет – джихада.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада әлеуметтік желілердің ақпараттық кеңістігінде жасырын түрде экстремизмді насихаттау ерекшеліктері қарастырылады.

In the article discusses the features of propaganda disguised forms of extremism in the information space of social networks.

ЛИТЕРАТУРА

1. 20 вопросов и ответов на актуальные темы в сфере религии. - Караганда, 2014. – с.112.
2. www.centrasia.ru 23.07.15.
3. www.informburo.kz 13.08.15
4. www.zonakz 12.09.15

ЕЛ АУЗЫНАН

ЖАНҚОЖА БАТЫР

Жанқожа Нұрмұхамедұлы (1795 – 1859) – қазақ батыры. Сыр бойы қазақтарының Хиуа, Қоқан хандықтарының езгісіне және Ресей отаршылдарына қарсы ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы. Ол ең әуелі қазақ халқын қорғап, Хиуа және Қоқан хандықтарымен күреседі. Осы мақсатта Ресей әскерімен де одақтасады. Кейін Ресей отаршылдығы күшейгенде Патша өкіметіне қарсы көтерілісті басқарады. Төменде Жанқожа Нұрмұхамедұлы туралы ел аузындағы деректер ұсынылып отыр.

Мен – жолсерікпін. Кәдімгі шойын жолда күнделікті ерсілі-қарсылы жүрген жолаушылар пойызының жолсерігімін. Нөмірі 377-378 «Алматы-Маңғыстау» бағытында жүріп жатырмын.

Маңғыстаудан қайтар бір жолда Төретам стансасынан Қызылордаға дейін вагонға бір жолаушы келіп отырды. Ұзын бойлы, кең кеуделі, артық сөзі жоқ, сыпайы адам. Оны өзім сөзге тарттым. Қазақы қалыппен, күлімсіреп:

–Ассалаумағалейкум!– дедім.

Маған бұрылып қарады да, жауап қатқан жоқ. Мен сөзімді одан әрі сабақтадым.

– Сіздің арғы атаңызда, шамасы, бір әруақты адам болған-ау. Біздің тарихта сонау Созақтан Қандыағашқа дейін жерін, халқын Қоқаннан, Хорезм хандығынан ішкі ру жанжалдарынан, кейін Ресейдің теріс саясатынан қорғаған, ешқандай хандықты, теріс саясатты мойындамаған бір кісінің ұрпағына ұқсайсыз,– деп қалжыңдағанымда ол күліп жіберді. – Ол адамның аты – Жанқожа, әкесінің аты Нұр-

мұхаммед (Нұрымбет), атасы – Киікбай батыр,– дегенді қостым.

– Рахмет, рахмет,– деді.

Сөз тағы үзілді, үнсіз қалдық. Үнсіздікті мен жалғастырып, өзім білетін Жәкемнің қасиеттерін тізбелей бастадым.

– Киікбай атамның бәйбішесі – атақты тама Есет батырдың қарындасы Тәжі, Тама Есет пен Киікбай атамның кезінде Әбілқайыр ханның бас уәзірі әрі батыры болған.

Мен Жәкеме тоқталғым келеді. Азан шақырып қойған Жанқожа деген есімін атамаймын. Әрі қарай Жәкем деп айтайын. Өзім Қазалы өңірінде дүниеге келгенмін.

Жәкем деген – біз үшін аса ардақты, батыр атағы бар үлкен, құрметті есім. Бұл кісінің дүниеге келгенінен бастап батырлығы, жүректілігі біліне бастаған. Атасы Қаракесек Қопа батырдың қызы Сұлу (Қызай шын аты) босанарда жолбарыстың дауысы естіліп тұрған.

Бес жасында жүректілігі тойларда да көрінеді. Бірде Өтеген мен Нұрымбет бір атаның асында жасөспірім балаларды жинап алып, қанжарды киіздің астына қойғандай болады, оны кездікпен ауыстырғандарын балалар байқамай қалады. Сөйтіп жасөспірімдерді сынай бастайды.

Қане, қайсың батырсыңдар, мына қанжардың үстіне құлаңдар, – дейді.

Үлкендердің бұл сөзіне беттей алмай тұрған жасөспірімдердің арасынан бір бала жүгіріп келіп бұрқ етеді. Бұл Жәкем еді.

1779 жылы көктем айы. Жәкем бес жаста. Нұрымбет өзінің замандастарымен наурыз тойынан келе жатса керек. Атының алдында кішкентай Жәкем. Кенет қалың қамыстың арасынан жолбарыс шыға келеді. Мұны көрген Нұрымбет атының үзеңгісін тартып тұра қалады.

Бір кезде кішкентай Жәкем аттан сырғып түсіп, жүгіріп барып жолбарыспен ойнай кетеді. Одан кейінгі көрініс мынау, бала аң патшасының басынан сипайды. Анау да кел ойнасаң ойын дегендей жата кетеді. Ойын шамамен жарты сағатқа созылады. Одан кейін ойын бітті деп жолбарыс қалың қамысқа кіріп кете барады, ал кішкентай Жәкем әкесіне жүгіріп келеді.

Осы жылы күз айында тағы бір оқиға болады. Жәкемді бір адамдар үш күнге алып кетеді. Бұл Нұрымбет атамыздың жайлауынан қыстауына, Қарақұмға көшетін кез болатын. Сол алып кеткен адамдар үш күннен кейін әкеліп тастайды. Жәкем дін аман, тамағы тоқ. Тек денесіне өңешінен басқа жердің бәріне май жағылған. Нұрымбет әкесі үш күн бойы іздеумен болады. Тіпті Сарт әулие ағайына да жолығады. Ол кісі үш күннен кейін аман-есен келетінінен хабар береді. Алып кеткендер ағылшындар екен. Қарақұмның қойнауынан мұнай тапқан, сол мұнайға мылтықтары түсіп кетіп, кішкентай Жәкем алып берген көрінеді.

Сарт әулие – Киікбайдың бәйбішесі Тәжіден: Жаман, Нұрымбет, Сары, Бөрібай, тоқалы Қаракөзден (қарақалпақ қызы) Өтеген, Оразак, Маханбет. Жаманнан – Сарт әулие. Сарт атамыздың емшілік, көріпкелдік қасиеті болған. Жәкем 17 жасында Жаңа қала Шауек қаласындағы Тықы батырмен жекпе-жекке барарда осы Сарт атасына соғып, батасын алып шыққан екен.

Сарт атадан Есет одан Меңдіқара, одан Сағындық, Сағындықтан Балмағанбет әулие Қазалы өңірінде Майдан құмалақшы деген атпен белгілі болған.

Жәкемнің ата тегі былай өрбиді. Әлімнен – Шекті, одан Өріс, Өрістен Есенәлі, одан Кішкене, Кішкенеден Құттық, одан Майдан, Майданнан Құлжаман, Құлжаманнан Киікбай батыр. Тоқалынан Егей (Киікбайдың қазіргі шырақшысы осы Егей ұрпағынан Жеткерген деген кісі), одан Нұрәлі. Одан Мәстеп.

Жәкемнің белгілі жылқыларының бірінің аты Мәстепқара – осы кісінің берген жылқысы. Қызылорда-Арал өңіріне қарасты Арыстанбабтан Ақбайға дейінгі таудың бөктерлері Мәстептің жері деп аталады, ол осы кісінің атымен аталған.

Киікбай атамыз батыр және Әбілқайыр ханның оң қолы болған. Киікбайдан Нұрымбет, ол да батыр болған. Нұрымбеттің бәйбішесі, қаракесек Қопа батырдың қызы Сұлудан – Жәкем.

Міне, Жәкемнің ата тегі осылай. Жәкем туралы әлі кітаптың бетіне түспеген оқиғалар көп. Мен бір кішкентай архивтен алынған оқиғаны айтқым келеді.

Бұл 1849 жылы 9 ақпан айында қарақалпақ Палуанияз Түгелбаевтың орыстардың шөбіні, же-

мін ұрлап, қолға түсіп жауап беріп отырған кезі.

«Тергеуші:

– Аты жөнің?

–Палуанияз Түгелбаев.

Тергеуші:

– Қай жердікісің, қай елсің?

– Мен қарақалпақтың қоңырат атасынан тараймын, оның қандекли руынан шығамын, жанымдағы төртеуі баймақли аталығынан. Тұратын жерім – Тоқпақ ата бейітінен (қазіргі Мойнақ қаласы) Әмударияға қарай бір күн атпен жүрген жерде (қазіргі Қоңырат қаласына жақын жер болып шығады).

Тергеуші:

–Қандай шаруамен жүрсіңдер?».

Палуанияз Түгелбаев 1847 жылғы 19 қазанда Дәуқараның Қарауыл басы деген жерде 8000 қол жинады. Әскердің басым көпшілігі хиуалықтар, түрікмендерден, қарақалпақтардан да бар. 2 зеңбірекпен, мылтықпен де қаруланған, көпшілігінің қаруы найза, садақ, қылыш, балта. «Негізгі тамағымыз ешкінің, қойдың еті. Аттарымызға арпа, Әмудариядан жем-шөп алып шыққанбыз. Мен бас батыр Рақымбердінің ат қосшысымын. Оның бес жылқы, он түйесіне қараймын.

Рақымберді – бұрынғы Елтүзер ханның баласы. Біз 1848 жылы ораза айынан кейін құрбан шалып болған соң жолға шықтық. Сөйтіп Адам деген жерге жеттік. Қарауыл басынан Адам атаға дейін атпен үш күн жүріп келдік. Осы жерде Рақымберді бас батырымыз жан жаққа адамдар жіберіп отырды. Басты міндет Сырдарияда мұз қатуын бізге жеткізу. Екінші Жанқожа батырдың ауылын шауып, өзін тірідей не өлідей қолға түсіру. Сырдарияда мұз қатысымен Рақымберді бас батырымыз бізді үшке бөлді. 2500 қол Жанғазының баласы Алданазар Қамысты басқа кетті. Кейін білдік, елді шауып, 30 нәрестені тірідей суға лақтырған екен. Тағы 2500 қол ақирек Ақбайды шабуға кетті. Оларды бастаған Бөрі Төре мен Елекей Қасымов. Кейін білдік, қарсыласқан 400 жігіттің басын шауып, малын түгел Хиуаға айдап бара жатқан көрінеді.

Негізгі бас батыр Асан мен Жақайымдардың елін шабуға кірісті, бірақ олар қашып құтылды. Кейін білдік, Арал теңізінің Барсакелмес аралына тығылған көрінеді». Жанқожа батыр осы тонаған малдарды, құлдыққа апара жатқан адамдарымен құтқарады. Бөрі төре мен Елекей Қасымов қашып құтылады.

Осыдан екі жыл бұрын Сырдың бойындағы Қожанияз, Бабажан Сарт қалаларын азат еткені үшін Жанқожа батырға алтын медаль, жасауыл дәрежесі, жылына 200 сом күміс ақшасын және кші шектінің биі-батыры атағын береді.

Міне, Жәкем туралы азды көпті айтып тәмамдағанымызда біз де Қызылорда қаласына жеттік. Жоғарыда менің әңгімемді тыңдап отырған әлгі кісі «руың кім?» деп сұрады.

–Құрманаймын.

–Жазбайсың ба?

–Оған тіл байлығым жетпейді ғой. Ал сіздің руыңыз кім болады?

–Майдан, Марат Назарханов.

Сөйтсем, бұл кісі Жәкемнің тікелей ұрпағы екен. Қазір өмірден озды.

Нұрымбет атамыз тоқалынан Шөже, одан Қаржаубай, Қаржаубайдан Назархан. Одан Сейілхан, Сейілханнан Марат тараған екен.

Мінәпас ШУНКАНОВ.

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ

Бақтыгүл КАЛДЫКЕНОВА,
№174 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі

Сабақтың тақырыбы	Кенесары бастаған көтерілістің кезеңдері, басталуы. Кенесары хандығы, көтерілістің негізгі оқиғалары, жеңілу себептері. К.Қасымұлы бастаған халық азаттық қозғалысының тарихи маңызы.		
Мақсаты	Оқулықтан тыс қосымша тарихи шығармалар, тарихи құжаттар мен деректерден ұлт-азаттық қозғалыстың алғы шарттарын, сипатын, ерекшелігін, мақсатын ашып көрсете отырып, Кенесары Қасымұлы өзі батыр, өзі хан, өзі көсем, өзі дипломат, халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен мемлекет қайраткері екендігін, “ұлт-азаттық қозғалыс”, “тәуелсіздік” ұғымын қалыптастыру, жан-жақты талдай білуге баулу.		
Сабақ мақсаттары	Барлығы: Ұлт-азаттық қозғалыстар туралы біледі, кезеңдерін айта алады. Көпшілігі: Себеп-салдары, барысы, жеңілу себептері жайлы қорытынды алады. Жылдарын айта отырып, картадан көрсете алады. Кейбірі: Ұлт-азаттық қозғалыстың тарихтағы алатын орнын біледі, деректерді дәлелдеп айта алады, қазіргі өмірмен байланыстыра алады.		
Күтілетін нәтиже	Тақырыптың құрылымын түсінеді. Оқушының сабаққа деген ынтасы артады. Топтық жұмыс кезінде, топпен жұмыс істеу арқылы Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісі жайында терең білім алады.		
7 модульдің қолданылуы	АКТ”, “Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер”, “Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау”, “Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету”, “Оқытуды басқару және көшбасшылық”.		
Құндылықтар-ды дарыту	«Мәңгілік ел» идеясына сәйкес мемлекет тәуелсіздігін бағалай білу, Отан тарихы мен тарихи тұлғаға деген құрмет Кенесары ханның саясатын талдау барысында жүзеге асады. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аясында төл тарихты білу.		
Қолданылатын әдіс-тәсілдер	Сұрақ-жауап, әңгімелесу, ізденіс, зерттеу, суреттеу, баяндау, «Кейіпкер әлемі» әдісі, «Бір ауыз сөз» әдісі.		
Қолданылатын ресурстар	Оқулық, суреттер, интербелсенді тақта, саяси карта, тақырыпқа арналған карта, қосымша мәліметтер, маркер, стикер, таратпа қағаздар.		
Сабақ барысы	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті	Ресурстар
Сабақтың басы	Сәлемдесу, түгендеу, сынып оқушыларына жағымды ахуал туғызу. Топқа бөлу: «Кеше», «Ертең», «Бүгін». «Мен не білемін?» сұрағы арқылы өткен тақырып материалдарын еске түсіру.	Сәлемдеседі, кім жоғын айтады. Оқушылар топтарға бөлінеді. Үй тапсырмасы бойынша сұрақтарға әр топтан жауап береді.	Таратпа қағаздар.
Ұйымдастыру кезеңі	1. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі туралы негізгі деректер келтір. 2. Ұлт-азаттық қозғалыстардың басталу себептері. «Кейіпкер әлемі» әдісі арқылы ой қозғау.	Өткен сабақ материалдарын еске түсіреді. Хронология бойынша айтып бере алады.	Тақтадағы сұрақтар. Реті.
Үй тапсырмасын сұрау	1. Сырым Датұлы бастаған қозғалыс. 2. Жоламан Тіленшіұлы кім болған? 3. Исатай, Махамбет ерліктері туралы айт! 4. С.Қасымұлы кімнің туысы.		
Сабақтың ортасы	Өткен тақырыптармен байланыстыра отырып, жаңа тақырыпқа көшемін. Жалпы 11-сыныпта, 8-сыныпта өткен материалдарды қайталау болып жатқандықтан, оқушылар тақырып жайлы біледі. Тақырыпқа байланысты бейнежазба көрсету. Тақырып бойынша тезис ретінде құралған мәтін беру арқылы оқушыларға өз ойларын айтуға нұсқау беру. 1-топ. Тапсырма берілген соң мәтінді оқып, топ өз мәтініне тақырып қойып, ойды аяқтау. 3 сұрақ құрастырып, сол 3 сұраққа тарихи фактілермен жауап беру. 2-топ. 1. Тапсырмада не жайлы айтылған баяндап беру. 2. Кенесары хандығының жаңалығы неде? 3-топ. Мәтінді оқып болған соң. Жылдар. Оқиғалар бастауымен негізгі оқиғаларды тізіп жазып шығу, әңгімелеу (хронология).	Кенесары хан туралы видеоны көріп, бұрыннан таныс білімдерін жан-жақты еске түсіреді (Зерттеушілік әңгіме жүреді). Бейнероликті көріп, мәтінді талдап болған соң өз ойларымен бөліседі. (Сыни ойлай отырып, топтық жұмыс жүреді). «Мәтінмен жұмыс» бөлікке атау беру; әр бөліктің негізгі ойын білдіретін сөйлемдерді анықтау; мәтіндегі оқиға орын алған жерлерді атау; мәтінді аяқтаудың нұсқасын ұсыну. 1-топ. Әр топ тапсырма бойынша дайындалады. Жеке жұмыс. 2-топ. Жұппен жұмыс. 3-топ. Топпен жұмыс.	Интербелсенді тақтадағы слайд. Карта Флипчарт, маркер. Интерактивті тақта. А 4 қағазы, тапсырмалар.

Сабақтың соңы	Жаңа сабақты қорытындылау мақсатында түрлі тапсырмалар орындалуы. Қазақстан. <table><tr><td>Кеше</td><td>Бүгін</td><td>Ертең</td></tr><tr><td>Не болды?</td><td>Кенесары</td><td>«Мәңгілік ел»</td></tr><tr><td>Қозғалыс жайлы</td><td>қозғалысына</td><td>идеясымен</td></tr><tr><td>Себеп</td><td>баға бер.</td><td>байланыстыр.</td></tr><tr><td>Мақсат</td><td>Бейбіт халық</td><td>«Болашаққа</td></tr><tr><td>Қамтыған аймақ.</td><td>зардап шекті,</td><td>бағдар: рухани</td></tr><tr><td>Тарихи маңызы.</td><td>қозғалыс</td><td>жаңғыру»</td></tr><tr><td></td><td>дұрыс</td><td>аясында</td></tr><tr><td></td><td>болды ма?</td><td>сенің үлесің?</td></tr></table> 1.Кенесары ескерткіші. 2.«Бекмаханов ісі» 3.«Мәңгілік ел» идеясы туралы. 4.«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». «Бір ауыз сөз» әдісі.	Кеше	Бүгін	Ертең	Не болды?	Кенесары	«Мәңгілік ел»	Қозғалыс жайлы	қозғалысына	идеясымен	Себеп	баға бер.	байланыстыр.	Мақсат	Бейбіт халық	«Болашаққа	Қамтыған аймақ.	зардап шекті,	бағдар: рухани	Тарихи маңызы.	қозғалыс	жаңғыру»		дұрыс	аясында		болды ма?	сенің үлесің?	Дискриптор Критерий Сөздердің мағынасын ашады. Өз ойын тұжырымдай алады. Өткен оқиғаға баға бере біледі. Бір ауыз сөз арқылы ойын қорытуға болады, не білдім деп. (Көмекті қажет ететін оқушымен жұмыс).	Карточкалар Карта Интерактивті тақта
	Кеше	Бүгін	Ертең																											
Не болды?	Кенесары	«Мәңгілік ел»																												
Қозғалыс жайлы	қозғалысына	идеясымен																												
Себеп	баға бер.	байланыстыр.																												
Мақсат	Бейбіт халық	«Болашаққа																												
Қамтыған аймақ.	зардап шекті,	бағдар: рухани																												
Тарихи маңызы.	қозғалыс	жаңғыру»																												
	дұрыс	аясында																												
	болды ма?	сенің үлесің?																												
Жекелеген оқушылардан сұрау																														
Кері байланыс	«ТАБЫС САТЫСЫ»	Топты оқушылар бағалайды.	Стикер. Дәптер.																											
Бағалау	Жеке оқушыларды бағалау. Оқушыларға топты бағалауға нұсқау беру. Өзін-өзі бағалауы	Өзін өзі бағалайды Досын бағалай алады.	Бағалау парағы.																											
Үйге тапсырма	Кенесары Қасымұлы қозғалысы туралы тест жаттау, сәйкестендіру құрастыру. Хронология жаттау. Кенесары туралы жазған ақын-жазушылардың еңбектері.	Жазып алады.	6-10, 48-58-бет аралығы.																											

Алматы қаласы.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ обучающихся через организацию самостоятельной деятельности

Айгуль КОЛДАЕВА,
преподаватель истории, Колледж Казахстанско-
Американского свободного университета

*«Скажи мне и я забуду,
Покажи мне и я запомню.
Дай мне действовать самому и я научусь»
(китайская мудрость).*

Самостоятельная работа обучающихся является неотъемлемым элементом процесса обучения, одним из путей повышения эффективности урока, активизации студентов на уроке, развитие мыслительной деятельности обучающихся. Она имеет важное значение на современном уроке, так как студенты приобретают знания только в процессе личной самостоятельной учебной деятельности. Я думаю, обучающиеся на уроке должны трудиться по возможности самостоятельно, а преподаватель – руководить этим самостоятельным трудом.

Самостоятельная работа как средство обучения в каждой конкретной ситуации усвоения соответствует конкретной дидактической цели и задаче:

-Формирует у обучающегося на каждом этапе его движения от незнания к знанию необходимый объем и уровень знаний, умений и навыков для решения определенного ряда познавательных задач;

-Вырабатывает у студентов психологическую установку на самостоятельное систематическое пополнение своих знаний;

-Является важнейшим орудием педагогического руководства и управления самостоятельной познавательной деятельностью обучающихся в процессе

обучения;

-Именно через самостоятельную деятельность формируются основные мыслительные операции.

Исследования ученых-педагогов и психологов позволяют выделить 4 уровня самостоятельной деятельности (Ю.Б.Зотов).

1-й уровень – копирующие действия обучающихся по заданному образцу, т.е. этап подготовки к самостоятельной деятельности. Этому уровню соответствуют следующие виды работ: это характеристики по образцу, составление схем, узнавание явлений, выделение главных мыслей. Деятельность обучающихся при выполнении работ первого уровня не совсем самостоятельна, так как их самостоятельность заключается в простом воспроизведении, повторении действий по образцу. Однако этот этап необходим, потому что он закладывает фундамент для подлинно самостоятельной деятельности студентов.

Для составления характеристики по образцу используются памятки, например История Казахстана, 2-й курс. При изучении политической истории Казахстана XV-XVIII вв., студенты составляют характеристики выдающихся ханов. Практически на каждом уроке культурологии, основы политологии и социологии возможно составление схем, например: понятие личность, понятие цивилизация, взаимодействие и взаимозависимость экономики, политики, социальной и духовной сферы общества.

Следующий уровень, т.е. 2-й уровень – реп-

продуктивный, связан с обобщением приемов и методов познавательной деятельности, их переносом на решение более сложных, но типовых заданий. Самостоятельные работы этого типа учат студентов переносить знания в типовые ситуации, учат анализировать события, явления и факты, способствуют развитию познавательных интересов, создают условия для развития мышления обучающихся. (например: сравнить НЭП и перестройку в СССР).

Например: на уроке истории древнего Казахстана при помощи диаграммы Венна сравнить человека умелого и человека разумного. На этом этапе большое внимание отводится работе с книгой, рабочими тетрадями, контурными картами. Это пересказ основного содержания части, составление плана по прочитанному тексту, поиск ответа на заранее поставленный к тексту вопрос.

Большое внимание уделяется работе с первоисточниками. Со словарями, монографиями. Обучающиеся работают с программой партии «Алаш», сравнивают ее с программой партии большевиков. Делают выводы о том, чья программа была более прогрессивной для будущего развития Казахстана.

3-й уровень – продуктивный. Этому уровню соответствуют эвристические самостоятельные работы. Они формируют умения, и навыки ответа. Обучающийся сам или в группе определяет пути решения, способы действия. **Например:** урок – деловая игра «Заседание парламента». По методу Жигсо обучающиеся находят способ деятельности на уроке. Самостоятельно объясняют, анализируют явления, обосновывают выводы. Самый высокий уровень творческой деятельности студентов – это постановка проблемы и нахождение путей ее решения.

4-й уровень – путь к этому уровню лежит через все три предыдущих уровня. Дать самостоятельное задание обучающемуся уровнем выше – это в лучшем случае напрасно потерять время на уроке.

В 4-м уровне используются следующие виды творческих работ:

- Эссе,
- Пятистишие,
- Написание писем,
- Заочное путешествие,
- Составление кроссвордов, ребусов,
- Дискуссия, дебаты.

Не все обучающиеся могут выполнять такие задания на должном уровне, тем не менее, эффективность организации таких работ необходима для развития интеллекта обучающегося.

На уроках истории, обществознания, культурологии обучающиеся часто пишут эссе. Эссе – прозаическое сочинение небольшого объема и свободной композиции, выражающее индивидуальные впечатления и соображения по конкретному поводу или вопросу. Где учитывается понимание главной мысли задания и развития ее в эссе, убедительная аргументация своего мнения, логика и завершенность рассуждений, языковые и стилистические достоинства текста.

Темы для эссе:

1.Какое из трех событий, на ваш взгляд, сыграло большую роль в распаде СССР: подготовка нового союзного договора, ГКЧП, реформы М.С.Горбачева?

2.Можно ли было предотвратить вторую мировую войну?

3.Можно ли было предотвратить вхождение Казахстана в состав Российской империи на условиях протектората?

4.Политологи считают, что наступает «американский век», согласны ли вы с этим тезисом?

Необычным заданием является написание писем. Сочиняя письмо от лица переселенца, который в конце XIX века переселился из России в Казахстан, обучающиеся должны:

1.В содержании своего письма отобразить особенности социально – экономической жизни казахов и положение переселенца в крае.

2.Использовать прием стилизации, чтобы сделать свою работу похожей на документ XIX века.

Можно использовать все 4 типа самостоятельных задач при блочном планировании уроков. Обучающиеся делятся на 3-4 группы, каждая группа получает определенные задания, например: тема урока: «Первая мировая война».

1-тип заданий – составить таблицу «Основные сражения первой мировой войны на Западном и Восточном фронтах».

2-тип заданий – заполнить таблицу «Противоречия среди великих держав Европы и причины образования двух противоборствующих союзов».

3-тип заданий – ответить на вопрос – самым беспокойным регионом Европы в начале XX века были Балканы. Как вы думаете, почему их называли «пороховым погребом» Европы? Есть ли сейчас регионы, которые можно назвать «пороховым погребом» и почему?

4-тип заданий – написать эссе:

Как вы думаете, можно ли было предотвратить первую мировую войну? Сопоставьте свое мнение с мнением одноклассников.

Использование самостоятельной работы способствует осуществлению дифференцированного подхода к обучению. У обучающихся в процессе продуктивной деятельности вырабатываются общеучебные умения и навыки, формируется творческая личность.

Обучающиеся умеют:

- Составлять план, ставить задачи перед работой;
- Выделять главное;
- Вырабатывать способ деятельности;
- Анализировать общие итоги работы;
- Сравнивать, выявлять ошибки и намечать пути устранения;
- Умеют научно обосновывать понятия;
- Развивать свой интеллект и творчество;
- Давать собственную оценку событиям, историческим личностям;
- Отстаивать свою точку зрения.

Эффект самостоятельной работы в основном зависит от умелого сочетания методов ведения урока.

ЛИТЕРАТУРА

1.**Бердигожина З.Ш.** «Формирование исторического мышления учащихся-подростков в процессе организации самостоятельной работы» //История Казахстана: преподавание в школе 05.2006.

2.**Бичинева Т.** «Самостоятельные работы учащихся» // История Казахстана: преподавание в школе 01.2004.

3.**Матвеева И.В.** «Интерактивные методы обучения как способы развития творческой деятельности учителя и учащихся» // Пед вестник. – 02.2004.

4.**М.Г.Цыренова.** «Повторительно – обобщающий урок по истории» //История Казахстана: преподавание в школе 02.2008.

Оскемен қаласы.

ЕР ЖӘНІБЕК ТҰРАЛЫ

Ұнасхан ҚАПСӘМЕТ (Хавсемет),
№104 жалпы білім беретін
мектептің тарих пәні мұғалімі

Қазақ даласы осы кезге дейін қаншама кезеңді басынан өткерді. Ел тағдыры қыл үстінде тұрған кезде бабаларымыздың көрегендігі мен ерлігі ерекше рөл атқарды. **Қазақ даласындағы қиын қыстау кезеңде шешендігімен, ерлігімен, даналығымен ерекше орын алатын бабаларымыздың бірі – Керейден шыққан ер – Жәнібек.** Осы Керей Жәнібек батырды ел аузында “Ақыр Жәнібек” деп те атайды. Себебі қазақтың тарихында көптеген Жінебектер өткен. Ең алғашқысы – Алтын Орданың ханы Жәнібек. Одан кейінгісі Қазақ Хандығы құрылғанда хан сайланған Әз Жәнібек. Үшіншісі – Шақшақ Жәнібек (Арғын Тархан Жәнібек, Жәнібек тархан деп те атайды). Ал біз әңгіме қылып отырған жан – Керей тайпасынан шыққан Ер Жәнібек.

Ер Жәнібек жасаған дәуір жоңғар шапқыншыларының қазақ даласына талай рет қанды жорық жасаған кезеңіне тура келеді. Осындай қанды соғыстардың тайталасқан сәті Жәнібектің бозбаладан азамат болып атқа мінген, қолына қару алып батырлықпен толысқан шағына тура келеді. 1727 жылдан атқа мінген қазақ жасақтары 1728 жылы Алакөл маңында, Бұланты өзенінің жағасында Жоңғар әскерлеріне күйрете соққы берді. 1729 жылдың соңынан басталған соғыс, 1730 жылдың көктемінде жоңғар әскерлерін тағы да ойсырата жеңді. Ол тарихта Аңырақай шайқасы деген атпен қалды. 1733 жылы қазақ пен қалмақ арасында үлкен майдан болып, қазақтар жеңістік алды.

1729 жылы жоңғар қонтайшысы Севан Рабдан өліп, оның орнына Қалдан Цэрэн таққа отырады. Қалдан Цэрэн бастаған қол 1739 – 1742 жылдары Есіл, Ор, Ырғыз және Елек өзендерінен Сыр бойына дейін шабуыл жасайды. Абылай хан бастаған қазақ сарбаздары, ішінде Ер Жәнібек те бар, Іле, Балқаш, Қаратал өңірлерін жаудан тазартуға қатысады. Ол сондай-ақ Қарақол, Нарын, Ұржар, Қатынсу, Алакөл, Барлық, Баспан-Базар, Шорға, Маңырақ шайқастарында атойлап алға шығып, Зайсан, Марқакөл, Күршім өңірлерін жаудан босатуға ат салысты. 1756 жылғы Аягөз өңірінде өткен шайқаста да ерлігімен көзге түседі. Осы қиын-қыстау кезеңде Ер Жәнібек қазақтың ірі тұлғалары Қазыбек би, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай батырлармен қатар жүргені туралы көптеген зерттеулер растайды.

Ер Жәнібектің ерлігі атақты Бұхар, Үмбетей жыраулардың жырларында да көрінеді. Мысалы, Бұхар жыраудың:

*Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Керейде батыр Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,
Ормандай көп Орта жүз
Одан шыққан төрт тірек, –*

дейді.

Сонымен қатар қазақ поэзиясына өлмес жырлар тастап кеткен Үмбетей жырау:

*Қашпаған қандай ұрыстан
Керейде Ер Жәнібек.
Қаз дауысты Қазыбек,
Қу дауысты Құттыбай,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай.
Абылай, сенің тұсыңда
Сол бесеуі болыпты-ай, –*

деп жырлаған.

Атақты Қожаберген жырау мен Ақыт Үлімжіұлы да өз жырларында Ер Жәнібек ерлігін көрсетеді. Абылай ханның жорық кезінде аты болдырып қысылтаяң шақ туғанда оған өзінің астындағы көк дөненін ұсынуы да батырлық қыр-сырын аша түскендей. Атақты Абылай хан Жәнібек батырдың ерліктерін бағалап, елдік рәсімінің кепілі ретінде қалың қолдың алдында үш құлаш ақ Жібек туды қаратамақ найзаға байлап берді. Жәнібектің ақ туы халық арасында ерекше қасиетті саналған, айрықша құрметтелген. Керейдің көшін бастап Қытай жеріне де барған, ерлігімен, шешендігімен көзге түскен Ер Жәнібек 78 жасында Ортабұлақ деген жерде дүние салған. 2014 жылы Жәнібек бабаның 300 жылдығын Үш жүз болып тойлады.

Ақын-жазушылар өз шығармаларына бабаның ерлігін арқау етті. Ендеше елім деп баз кешкен ата-бабамыздың ерлігін бүгінгі ұрпақ бағалап, сыйлап, басына тәу етіп жатса, баба арманының орындалғаны. Халқымызды баба аруағы қолдап жүрсін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **С.Тәукейұлы.** “Ақыр Жәнібек”. Тарихи роман. Ұлан-батыр. 2000 жыл.
2. **С.Шүкірұлы.** “Шақшақ Жәнібек”. Алматы. “Балауса” баспасы. 1997 ж.
3. **Ш.Құмарұлы.** “Ер Жәнібек”. Шыңжаң, 1998 жыл.
4. **Ш.Шәкенұлы.** “Ер ұраны – Ер Жәнібек”.
5. **А.Үлімжіұлы.** Жыр, толғау, қиссалар. Өлгей, 1994 жыл.

Алматы қаласы.

Қазақ тарихы
№1 (168), қаңтар, 2019